TYPE: Original article
DOI https://doi.org/10.21271/zjhs.29.Con3.3

OPEN ACCESS

*Corresponding author
Yaşar Kaplan
yasarkaplan111@gmail.com

ئاكرێ و دەوروبەرێن وێ د بیرەوەرییێن ئەبووبەکر حازم بەگێ (1898–1901) والییێ مووسلێ دا

یاشار کاپلان/ بەشی مێژووی ئایینیەکان، فاکەڵتی ئیلاهیات، زانینگەها هەکاری، تورکیا

RECEIVED :02 /03/2025
PUBLISHED :20/08/ 2025

پوختە

قەزا ئاكرێ پشتی هەلوەشینا میرگەها بەهدینان ژ نیڤا سەدەیا 19ێ وێ ڤە وەکی قەزایەک سەر ب ویلایەتا مووسلێ ب رێکا قەیمەقامان هاتییە رێڤەبرن. ئیدارەیا دەولەتا ئۆسمانی هەتا ئاڤابوونا کۆمارا عیراقێ ل ویلایەتا مووسلێ بەردەوام کر. ئەبوبەکر حازم بەگ د سەردەمێ دەولەتا ئۆسمانی دا یەک ژ والییێن ویلایەتا مووسلێ بوو. وی د ناڤبەرا سالێن 1898 و 1901ێ دا دو سال و نیڤان ل وێ دەرێ والیاتی کرییە. د دەورێ سولتان عەبدولحەمیدی دا (1876–1909) سەروبەرێ ویلایەتا مووسلێ گەلەک ئالۆز بوو. د ئالییەکی دا گەندەلی و د ئالییێ دی دا ئاریشەیێن ئاسایشێ زێدە بووبوون. ئەبوبەکر حازم بەگ د دەما والیاتییا خوە یا مووسلێ دا سەرانسەری ویلایەتێ گەرییایە و ب چاڤدێرییەکا هوور و کوور ڤە وێنەیێ ویلایەتێ گرتییە. حازم بەگ هەروسا سەرەدانا قەزا ئاكرێ ژی کرییە و دەربارێ ئیدارە، جڤاک، جۆغرافیا و گەلەک بوارێن دی یێن باژێری ئاگاهییێن گەلەک نادیدە دانە. وی هەمی گەریان و دیتنێن خوە د گەل هزر و بۆچوونێن خوە د بیرەوەرییێن خوە دا نڤیسینە. ئەڤ بیرەوەری پاشێ ب زمانێ ترکی یێ نوو ڤە وەکی پرتووک هاتییە چاپکرن. د ڤێ گۆتارێ دا ل دوو بیرەوەرییێن ئەبوبەکر حازم بەگێ والییێ مووسلێ دێ وێنەیەکە ئاكرێ و دەوروبەرێن وێ بێتە کرن و دێ ئالییێن وێ یێن جڤاکی، سییاسی، ئیداری، دینی و جۆگرافی بێنە دەستنیشانکرن.

وشە سەرەکییەکان:

ئەبووبەکر حازم بەگ
مووسل
ئاكرێ
قەیمەقام

About the Journal
Zanco Journal of Humanity Sciences (ZJHS) is an international, multi-disciplinary, peer-reviewed, double-blind and open-access journal that enhances research in all fields of basic and applied sciences through the publication of high-quality articles that describe significant and novel works; and advance knowledge in a diversity of scientific fields. https://zancojournal.su.edu.krd/index.php/JAHS/about

1 . پێشەکی

مووسل باژێرەکی مەزن ئێ باکوورێ مازۆپۆتامیایێ یە کو دیرۆکا وێ گەلەک کەڤنارە و وێ مازووبانییا گەلەک شارستانییان کرییە. ئەڤ باژار د سالا 1517ێ دا ژ ئالییێ دەولەتا ئۆسمانییان ڤە هاتییە گرتن و هەتا سالا 1918ێ د بن رێڤەبرییا ڤێ دەولەتێ دا مایە. مووسل د سەردەما ئۆسمانییان یا پێشییێ دا وەکی سەنجەقەکە سەر ب بەغدایێ ئان ژی سەر ب شارەزۆرێ هاتیێ رێکێخستن. لێ بەلێ پشتی سالا 1586ێ وەکی ئەیالەتەکە سەربخوە هاتە رێڤەبرن. هەر چەند مووسل د 1850ێ دا ژ ئەیالەتێ ژ بۆ موتەسەرفییێ هاتبیتە گوهۆرین ژی د 1878ێ دا ل دوو رێکخستنا نوی وەکی ویلایەت هاتە سازکرن و باژارێ مووسلێ ب خوە ژی وەکی ناڤەندا ویلایەتێ هاتە قەبوولکرن. د نیڤا دویێ یا سەدسالا 19ان هەتا دەستپێکا سەدسالا 20ان دا ئەو وەکی ویلایەتەکە ئۆسمانییان ما. ویلایەتا مووسلێ ژ سێ سەنجەقان پێک دهات کو بەرامبەر هەمی باشوورێ کوردستانێ دکر: مووسل، کەرکووک و سلێمانی. سەنجەقا مووسلێ یا ناڤەندا ویلایەتێ ژ 6 قەزایان پێک دهات: مووسل، ئامێدی، زاخۆ، شنگار، دهۆک و ئاکرێ. سەنجەقا کەرکووکێ ژ قەزایێن وەکی رەواندز، ئەربیل، کفری، کۆیە و رانیە و سەنجەقا سلێمانی ژی ژ قەزایێن گولانبەر، بازیان، شەهیرپازار، مامووره پێک دهات (Eroğlu et. al., 2005, 14, 16–17; Binark et. al., 1993, 27–28). ویلایەت ژ ئالییێ والی، قەزا ژی ژ ئالییێ قەیمەقامان ڤە دهاتە ئیدارەکرن.

ئاکرێ یەک ژ قەزایێن ویلایەتا مووسلێ بوو. ل دوو زانیارییێن سالنامەیێن ویلایەتا مووسلێ ئەو دکەڤیتە رۆژهلاتا مووسلێ و هەشدە ساعەتان ژ ناڤەندا مووسلێ دوورە. ئەڤ قەزا ل پالا کەلەیەکە بلند هاتییە ئاڤاکرن. قەزا ئاکرێ ژ بلی ناحیا ناڤەندی (87) ژ ناحییەیێن زێبار (172) و سورچی (145) پێک دهات و ڤان هەر سێ ناحییەیان 204 گوند ڤەدگرتن (Eroğlu et. al., 2005, 20). د سالنامەیێن ئۆسمانی دا وسا تێتە وێنەکرن کو کەلا کو قەسەبەیا ئاکرێ ل پالا وێ هاتییە ئاڤاکرن سێ دەرگەه هەبوون. مالێن ئاکرێ ل پالا چییا سەر ئێک هاتنە نژاندن و ب پێلەکانان ئێکوودو ڤە گرێدایی نە. سووکا ئاکرێ ژی ل بنێ مالان، پالا چییایی هاتینە ئاڤاکرن. ل پشتا کەلێ رەزەک هەیە ب ناڤێ رەزێ میران. د سالنامەیان دا بەحسا هنەک ئاڤاهییێن کەڤن یێن ئاکرێ ژی تێتە کرن. وسا تێتە دییارکرن کو مزگەفتەکە د سەردەمێ ئیمامێ عۆمەر هاتییە ئاڤاکرن ل ئاکرێ هەیە. ژ بلی ڤێ مزگەفتێ، حەفت مزگەفت، سەرشوویەک، خواندنگەهەک و دو تەکیا ژی ل وێ دەرێ هەبوونە. مزگەفتا ئاکرێ قوبەیەک، ل ئالییێ وێ یێ راستێ و یێ چەپێ دو منارە و میهرابێن جودا جودا هەبوون. هەروسا ل ئاکرێ کەنیسەیەکە کلدانان و کەنیسەیەکە سوریانان، دو کەنیسە و کەنشتەکە جهوویان هەبوو. بازارا ئاکرێ ل ئالییێ ژۆری یێ مزگەفتێ یە و تەخمینەن ژ دوسەد دوکانان پێک دهێت. ل دوو زانیارییێن سالنامەیا مووسلێ یا 1330 (1912)ێ ل ناڤا قەزا ئاکرێ 8 مزگەفت و مەسجید، 3 مەدرەسە، 2 تەکیا، قوتابخانەیەک، 4 مەکتەبێن سبیانان، 2 کەنیسە، کەنشتەک، ئاڤاهییەکە قەیمەقامییێ، خانەک، 1228 خانی، حەمامەک، 5 فرن، 97 عەنبار، 14 ئاش، 491 رەز و باخ و 128 زەڤی هەبوون. وسا تێتە دییارکرن کو ل ئاکرێ نێزیکی 1000 مال هەبوون کو پرانییا وان کورد بوون و یێن مایی سوریانی (کلدان و نەستووری) و جهوو بوون (Eroğlu et. al., 2005,161-164).

1.1ژیینانا ئەبووبەکر حازم بەگی

ئەبووبەکر حازم بەگ د سالا 1279 (1863/1862) ل باژارێ نیغدە یێ ئەنەدۆلێ هاتییە دنیایێ. ئەو ژ بنەمالا موورراد پاشایێ نیغدەیی یە و کورێ مودیرێ تەحریراتێ یێ نیغدەیی بەکر بەگزادە هەسەن ئەفەندی یە. ژ بەر وەزیفەیێن بابێ خوە زارۆکاتییا حازم بەگی ل باژارێن وەکی نیغدە، سپارتا و ئەنتالیایێ دەرباز بووبوو. وی پەروەردەیەکە باش دیت و وەکی مەموورێ تەحریراتێ دەست ب وەزیفەیا رەسمی کر (1878). حازم بەگی بالا موشیر محەمەد سەعید پاشا کێشا و پاشایێ ئەو د گەل خوە برە باژارێ قۆنیایێ و ل وێ دەرێ وەکی کاتبێ پاشایێ خەبتی (1882). ل قۆنیایێ گەلەک نڤیسێن وی د رۆژنامەیا ویلایەتێ دا بەلاڤ بوون. د سالا 1886ێ چوو باژارێ قاستامۆنوو و ل نک والییێ باژێرێ ئەبدوررەحمان پاشایی کار کر. پاشێ دەما جهێ والی گوهۆری، د گەل وی چوو باژارێ ئزمیرێ (1891) و دو سالان ل وێ دەرێ خەبتی. دەما ئەبدوررەحمان پاشا بوویە والییێ باژارێ ئەدیرنەیێ (1893) حازم بەگ ژی د گەل وی چوو ئەدیرنەیێ و بوو جیگرێ والی. ل دەدەئاخاجا سەر ب ئەدینەیێ وەکی موتەسەرف کار کر (1896). د سالا 1898 ب ژوورنالەکێ ڤە شیکایەتا وی ل جەم سولتان عەبدولحەمیدێ دویێ (1876-1909) هاتە کرن و حازم بەگ ژ کارێ

هاتە وەرگرتن. د ژوورنالێ دا حازم بەگ وەکی ئالیگرێ فکرێن ژۆن ترکان و دژی سولتانی هاتبوو داناسین. لێ بەلێ بێبنیادبوونا تۆهمەتان ئەشکەرە بوو و 45 رۆژ پشتی هینگێ وەکی والییێ مووسلێ هاتە تەعیینکرن. وی دو سال و نیڤان والیتییا ویلایەتا مووسلێ کر و دیسا ژ بەر ژوورنالەکێ ژ کاری هاتە وەرگرتن (1901). حازم بەگ د سالا 1902یێ وەکی ئەندامێ شوورایا دەولەتێ هاتە وەزیفەدارکرن. پاشێ ل ویلایەتێن ماناستر (1903) و بەغدایێ (1906) والیتییاتی کر. بۆ دەمەکە کورت والییاتییا سێواس و ئەنقەرێ کر و د 1909ێ دا بوو شەهرەمینێ ستەنبۆلێ. هەروسا والییاتییا هیجازێ (1911)، بەیرووتێ (1912) و حەلەبێ (1913) کر. د ناڤبەرا سالێن 1914 و 1918ێ دا رەئیساتییا دایرەیا مولکییە و پەروەردێ یا شوورایا دەولەتێ کر. پاش هینگێ والییاتییا بوورسایێ (1919) کر و د 1920ێ دا د کابینەیا حوکومەتێ یا عەلی رزا پاشا دا بوو وەزیرێ داخلییێ. ئەڤ کارێ خوە د کابینەیا صالح پاشا دا ژی دۆماند. ب تۆهمەتا پشتەڤانییا قووایی مللی یا سەر ب مستەفا کەمال پاشایی ڤە هاتە مەحکەمەکرن. ژ ئالییێ دیوانا حەربێ ڤە هاتە دارزاندن و حوکمێ سێدارەدانێ بۆ هاتە دانان. لێ بەلێ ب فەرمانا سولتان وەحدەددینی (1918–1922) ڤە جەزایێ وی یێ سێدارەدانێ هاتە راکرن (1921). پشتی ڤان روودانان ژ ستەنبۆلێ دەرباسی ئەنقەرێ بوو و گەهشتە حوکومەتا مستەفا کەمال پاشا. حازم بەگ د ڤێ ناڤبەرێ دا والییاتییا سێواس (گولان 1921) و ترابزۆنێ (تەباخ 2921) کر. پشتی هەلوەشینا دەولەتا ئۆسمانی د کۆمارا ترکییێ یا نوو دا گەلەک کار وەرنەگرتن. د ناڤبەرا سالێن 1923–1927 و 1939–1941ێ دا وەکی پارلەمەنتەرێ باژارێ نیغدەیێ ل مەجلیسا کۆمارێ کار کر. د سالا 1947ێ وەفات کر و ل ستەنبۆلێ هاتە دەفنکرن (Akgün, 1993, 73–78; Pirimoğlu, 1988, Yalçın, 2010).

ئەبووبەکر حازم بەگ ژ بلی کارێن ئیداری ب ئەدەبییاتێ ڤە مەشغوول بوویە و وەکی یەک ژ پێشەنگێن ئەدەبییاتا نووژەن یا ترکی تێتە قەبوولکرن. هەلبەستێن وی بۆ جارا پێشییێ ل رۆژنامەیا ویلەیەتێ یا ڤۆنیایێ بەلاڤ بووبوون. بەرهەما وی یا بۆ جارا یەکێ وەکی پرتووک چاپ بوویی کورتەچیتۆکێن وی یێن ب ناڤێ Eski Şeyler (تشتێن کەڤن) ئە (1910). د ڤێ بەرهەمێ دا کورتەچیرۆکا ب ناڤێ مۆزۆلە بەحسا روودانەکە تراژیک یا ل زاخۆ دکەت. حازم بەگ تایبەتی ب رۆمانا خوە یا ب ناڤێ Küçük Paşa (پاشایێ بچووک) (1910) ڤە تێتە ناسین. وی د سالا 1915ێ دا ب ناڤێ İdari–İctimai Sanihat (هزرێن ئیداری و جڤاکی) پرتووکەک ل سەر رێڤەبەرییێ چاپ کر. هەلبەستێن وی یێن فرەنسی ب ناڤێ Les Fluers Degeneres (1931) هاتنە بەلاڤکرن. ل سالا پاشتر هەلبەستێن خوە یێن ترکی ب ناڤێ Kar Çiçekleri (کولیلکێن بەرفێ) چاپ کر. بەرهەمێن حازم بەگێ یێن هەری بالکێش بەرهەمێن وی یێن تاریخی، شاهدی و بیرەوەرییێن وی نە. وی د سالا 1944ێ دا Hayatım: Canlı Tarihler (ژینا من: دیرۆکا زندی) و د 1946ێ دا Zalimane Bir İdam Hükmü (حوکمەکە زالمانە یێ ئیدامێ) چاپ کرن. پشتی مرنا وی بەرهەمێن وی یێن وەکی Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları (ب بەلگەیان ڤە بیرەوەرییێن شەرێ رزگارییێ) (1982) و Hatıralar (بیرەوەری) (1998) هاتنە وەشاندن.

ئەبووبەکر حازم بەگ ژ گەلەک ئالییان ڤە مرۆڤەکی بالکێشە. وی د گەل کارێن رێڤەبەرییێ گەلەک حەز ژ خەباتێن ئەدەبی و هونەری کرییە. خوە فێری نەزەرییاتا موسیقی و پییانۆیێ کرییە. دەما ل باژارێ ڤاستەمۆنوویێ وەکی مەموور دخەبتی، مەرەڤا وێنەگری و فۆتۆیێ ل نک وی پەیدا بوویە و د دەما والییاتییێن خوە دا گەلەک وێنە گرتنە. بەری وەکی والییێ مووسلێ بێتە تەعیینکرن وی، ئالبوومەکە وێنەیان تەقدیمی سولتان عەبدولحەمید کربوو و ئەڤ چەندە بووبوو سەبەبێ تەعیینا وی یا مووسلێ. حازم بەگ ب کارێ رەسمێ ڤە ژی مەشغوول بوویە و هنەک تابلۆیێن وی هەنە. دەما ژ بۆ مووسلێ رەوانەیی رێ بوویی سێ ماکینێن فۆتۆیان و دووربینەکە ئەسمانی د جەنتا وی دا هەبوون (Tepeyran, 1998, 13-14). ئەو گەلەک مەرەقدارێ علمێ هەیهەتێ (ئاسترۆنۆمی)، نەباتات و حەیواناتان بوو. د والییاتییێن خوە دا ب بەرفرەهی بەحسا گییا و کولیلک، داروبار، سیرووشت و چاندن و گییانەوارێن ل جۆگرافیا ئۆسمانی دکەت. حازم بەگ خودان بیر و حافزەیەکە گەلەک ب هێز بوو. خودان دسپلینەکە رێکووپێک بوو و بیرەوەرییێن خوە ب تەفاسیل نڤیسینە. بیرهاتنێن خوە ب وەسیقەیان ڤە پشتراست کرنە. تایبەتییەک دی یا حازم بەگێ ئەوە کو ئەو گەنچترین و جوانترین والییێ سەردەما خوە بوو. ئەو د بیرەوەرییێن خوە دا دییار دکەت کو دەما ئەو ژ بۆ والییاتییا مووسلێ هاتی، د رێکێ دا، والییێ بەیرووتێ وی وەکی گەنجترینێ والییێن مەزن ددەت ناسین. هەروسا ئەو دییار دکەت کو د سەردەما والیتییا وی یا مووسلێ دا کێشەیا مەزن یا ئەو راست هاتی، تەمەنبچووک دیتینا والییێ نوو بوو (Tepeyran, 1998, 229). حازم بەگێ ژ بلی ترکی، عەرەبی و فارسییەکە باش دزانی و هەروسا د فرەنسی دا ژی دەستهەل بوو.

1.2ویلایەتا مووسلێ د بیرەوەرییێن ئەبووبەکر حازم بەگێ دا

بیرەوەرییێن حازم بەگی یێن مژارا ڤێ خەباتێ د بەرهەما وی یا ب ناڤێ Hatıralar (بیرەوەری) دا هاتنە وەشاندن. ئەو د بەرهەما خوە دا دەما بەحسا والیاتیا خوە یا مووسلێ دکەت وسا ددەت زانین کو چل سال د سەر ڤێ چەندێ را دەرباز بوونە (Tepeyran, 1998, 355). لێ ژ بەر کو وی بیرەوەرییێن خوە هەمی وەکی رۆژانە قەید کربوون، هەر تشت ل بەر زیهنێ وی راست و رۆهن بوو. دەما مرۆڤ بیرەوەرییێن وی دخوینیت، تێدگەهیت کو هەمی بیرەوەرییێن وی نەهاتنە وەشاندن و هنەک وەکی موسوەددە مانە. چونکی هنەک روودانێن د سەردەمێ وی دا ل مووسلێ، دەڤەرا ئاکرێ قەومی نەکەفتنە د ناڤ بیرەوەرییێن وی یێن وەشاندی دا. د ناڤا بەلگەنامەیێن ئۆسمانی دا گەلەک نڤیسێن وی یێن د دەما والیاتیا وی یا مووسلێ دا هەنە. یەک ژ ڤانا روودانێن ئاکرێ یێن د ناڤبەرا شێخ محەمەد صدیقێ نەهری و شێخ محەمەد بارزانی و هەروسا کێشەیێن د ناڤبەرا زێباری و سورچییانن. مخابن وی د بەرهەما خوە دا بەحسا وان رووداتان نەکرییە.

والیاتیا مووسلێ یا ئەبووبەکر حازم بەگی

حازم بەگ د بیرەوەرییێن خوە دا جهەکی تایبەت ددەت والیاتیا خوە یا ویلایەتا مووسلێ و ب بەرفرەهی بەحسا سەرهاتییێن خوە یێن وێ دەرێ دکەت. ل دوو ئیفادەیێن وی دەما ئەو موتەسەرفێ دەدەئاخاجێ ب ژوورنالەکێ ڤە هاتییە تۆهمەتبارکرن و ل سەر ڤێ چەندێ ئەو 17یێ کانوونا مەزن 1898 ژ ئالییێ سولتان عەبدولحەمیدی ڤە ژ کارێ هاتییە وەرگرتن (Tepeyran, 1998, 312). ل سەر ڤێ چەندێ حازم بەگ هاتییە ستەنبۆلێ و ئاریزایەک و ئالبوومەکە وێنەیان تەقدیمی سولتانی کرییە. هەر چەند ئەو ژ خوە بێهێڤی بیت ژێ، پشتی چەند رۆژەکان سولتانی ئەو وەکی والییێ مووسلێ تەعیین کر. ئەو ب خوە ژێ ژ ڤێ چەندێ عەجێبگرتی مایە. ل سەر ڤێ چەندێ مەتنەکە سەدەقاتێ ژ بۆ سولتانی دنڤیسیت. ئەو وسا دیار دکەت کو دەما وی مەتنا سەدەقاتێ دنڤیسی کامیل بەگێ کاتبێ مابەینێ مەتنا وی سەرراست دکەت. چونکی حازم بەگێ نڤیسیبوو کو "ئەز عەرز دکەم کو ژ سەدەقاتا زاتێ شاهانە و دەولەتا ئالییە جودا نابم". کامیل بەگ دبێتە وی خوەزی تە بەحسا سەدەقاتا دەولەتێ نەکربا. حازم بەگ دبێژیت ئەز وسا تێگەهشتم کو دەما د ناڤبەرا سەدەقاتا دەولەتێ و یا زاتێ (سولتانی) دا ناکۆکی پەیدا ببیت دڤێت هشیاری ب سەدەقەتا زاتێ بێتە کرن (Tepeyran, 1998, 319, 324–325). ئەڤ چەندە دەرباری نیشاندانا ئیستیبدادا سولتانی دا رەوشەکە سۆسرەتە.

حازم بەگ دیار دکەت کو دەما ئەو ب والیاتیا مووسلێ ڤە هاتییە وەزیفەدارکرن، سولتانی جیبەجیکرنا سێ تشتان ژ وی خوەستبوو: ئاسایش و ئەمنییەت، مەعاریف، نەفیعا (Tepeyran, 1998, 382, 413). داخوازا یەکێ گەلەک موهیم بوو چونکی د وی سەردەمی دا د ناڤا ویلایەتێن ئۆسمانی دا ویلایەتا ژ ئالییێ ئەمنییەت و ئاساییشێ ڤە ژ هەمییان ئالۆزتر مووسل بوو. ب زارگۆتنا حازم بەگێ سێ رۆژ پشتی تەعیینا وی یا ژ بۆ مووسلێ ژ وی هاتییە خوەستن کو ب دەستەکێ سڤک بەرەڤ مووسلێ ڤە بچیت چونکی ل ویلایەتا مووسلێ کورد وو عەرەب سەرێ ئێکوودو دخوەن (Tepeyran, 1998, 335). حازم بەگ د ئەردەک دی دا ژێ ئیشارەتێ ب ڤێ چەندێ ددەت و دبێژیت کو کورد وەکی گورگان ئێکوودو دخوەن دڤێت دەرحال ژ بۆ مووسلێ حەرەکەت بکەی (Tepeyran, 1998, 436). ب راستی ژێ د وی سەردەمی دا د ناڤبەرا عەشیرەتێن عەرەب، کورد و رێڤەبەرییا دەولەتێ دا ئان ژێ د ناڤبەرا عەشیرەتان و ئالایێن حەمیدی دا شەر و لێکدان گەلەک زێدە بووبوون. داخوازا دوییێ یا مەعاریفێ (پەروەردەیێ) ژ ئالییێ دەولەتێ ڤە گەلەک گرینگ دهاتە دیتن. یەک ژ خەباتا سەرەکی یا حازم بەگێ ل ویلایەتا مووسلێ ڤەکرنا مەکتەبێن نوو بوو. داخوازا سێییێ نەفیعا (ئاڤادانی) ژێ ب چێکرنا رێ، پرە و ئاڤاهییێن نوو ڤە گرێدایی بوو. د ڤێ چارچۆڤێ دا جارا عەولێ وی رێکا گەلییێ زاخۆ ب دینامیناتان ڤە فرەە کر و رێیەکە نوو درست کر (Tepeyran, 1998, 388).

بەکر حازم بەگ د 18یێ شوباتا 1898ێ ب رێکا بەحرێ ژ ستەمبۆلێ دەرکەفت و گەهشتە ئیسکەندەروونێ. ژ وێ دەرێ ب رێکا حەلەب ، ئوورفا، وێرانشار، نسێبین و جزیرێ د مەها ئادارا 1898ێ گەهشتە مووسلێ (Tepeyran, 1998, 336–345). وی ل مووسلێ دو سال و نیڤان والیاتی کر. د مەها خزیرانا 1901ێ دا ژ نشکێ ڤە ژ والیاتیا مووسلێ هاتە وەرگرتن و ل شوونا وی نازم پاشا بوو والییێ مووسلێ. حازم بەگ ئیفادە دکەت کو وی نەزانییە کانێ ژ بۆ چ ژ کارێ هاتییە وەرگرتن. پشتی دو مەه دی د 27ێ تیرمەها 1901ێ دەما والییێ نوو گەهشتییە مووسلێ ئەو ژ باژێرێ دەرکەفتییە و پشتی سالەک دی ب درستی زانییە کانێ ژ بۆ چ هاتییە عەزلکرن. ل دوو ئیفادەیێن وی ژ بەر موشیرێ ئۆردوویا چارێ موشیر زەکی پاشا ژ والیاتییێ هاتییە لادان. وەکی تێتە زانین زەکی پاشا دانێرێ ئالایێن

حەمیدی یە. زەکی پاشا، سولتان وسا تێگەهاندییە کو ب حازم بەگێ ڤە نە مومکینە ئیدامەیا ئالایێن حەمیدی بێتە کرن و دڤێت ئەو ژ کاری بێتە وەرگرتن (Tepeyran, 1998, 531-535).

2.دەڤەرا بەهدینان د بیرەوەرییێن حازم بەگێ دا

بەکیر حازم بەگ د دەما والیاتیێا خوە دا د بهارا 1900ێ گەریانەکە بەرفرەهـ ل دەڤەرا بەهدینان کرییە و د بیرەوەرییێن خوە دا ب بەرفرەهی بەحسا ڤێ گەریانا خوە دکەت. ئەو چوویە قەزایێن وەکی زاخۆ، دهۆک و ئاکرێ یێن سەر ب لیوایا مووسلێ ڤە (Tepeyran, 1998, 475). ئەڤ گەریانە ب هەلکەفتا چێکرنا رێکا گەلییێ زاخۆ دەست پێ کربوو. وەکی ل ژۆرێ هاتییە بەهسکرن یەک ژ سێ داخوازێن سولتانی ڤیبایی کو بێنە جیبەجیکرن چێکرنا رێووریباران و ئاڤەدانکرن بوو. گەلییێ زاخۆ ژ بەر گرینگیا رێکا ویلایەتێ، موحتاجێ فرەهکرن و درستکرنێ بوو. حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو دەما وی بریارا چێکرنا رێکا گەلییێ زاخۆ دایی، خەلکێ قەت باوەر نەدکر کو ئەو دێ بشێت ڤێ رێکێ چێکەت. وی ئەندازیار حوسنی ئەفەندی ژ ئوورفایێ دا ئینادن و دەست ب دارشتنا پلانا چاکسازییا رێکە کر. ژ بۆ تەقاندنا کەڤر و حەلانێن گەلی گەلی حەوجەیی ب بارووودێ هەبوو. حازم بەگێ هەر چەند ژ بۆ دانا بارۆودا ل دەپۆیێن لەشکەری یێن مووسلێ موراجەعەتا نەزارەتا حەربییێ کربیت ژێ وی چ جاب ژێ وەرنەگرتن. ل دوو ئیفادەیێن والی پشتی کو ئەو ژ نەزارەتا حەربییەیێ بێهێڤی بوویی، وی و سەرۆکێ بەلەدییا مووسلێ سەعید بەگێ و ژ ئەشرافێ زاخۆیێ یووسووف ئاغا ب دزیکا پەیوەندی د گەل قاچاخان گرێ دان و باروود ژ وان هاتە دابینکرن. ب راستی ئەڤە تشتەکێ سۆسرەتە. چونکی والی ژ بۆ چاکسازییان مەجبوور دبیت کو کارێن نە قانوونی بکەت. ل گەلییێ زاخۆ نێزیکی دوسەد لاغم هاتنە کۆلان و پاشێ ئەو ب بارووودان ڤە هاتنە داگرتن و تەقاندن. پاشێ ل دوو پلانا حوسنی ئەفەندی رێ هاتە فرەهکرن و خوەشکرن (Tepeyran, 1998, 388-391).

حازم بەگ ژ بۆ دیتن و کۆنترۆلکرنا رێکا گەلییێ زاخۆ بەری هەمی ئەردان سەرەدانا قەزا زاخۆیێ کر. ل دوو وێنەیێن وی قەسەبەیا زاخۆ وەکی گراڤەکێ د ناڤا خەلقەیا چەمێ خابیری دا دمینیت و تەنێ ب رێکا پرێ ڤە هاتنووچوونا وێ هەیە. ئەو ل گرێ نێزیکی ڤێ پرێ و بەرامبەری قوناغێن کەڤن یێن و وێ گاڤێ وەکی جهێ دائیرەیێن حوکومەتێ دهاتنە بکارئینان، کۆنێ خوە ڤەدا و ل وێ دەرێ ما. لێ بەلێ ژ بۆ رازانێ دچوو قوناغا یووسف ئاغایی (Tepeyran, 1998, 392). زاخۆیێ کارتێکرنەکە زێدە ل والی کرییە و وی کورتەچیرۆکا خوە یا ب ناڤێ مۆزۆلە ل ڤێ دەرێ مولهەم وەرگرتییە. حازم بەگ د جەژنا قوربانێ دا لەگلەگەکێ دبینیت کو د دەڤێ وێ دا چقەکە دارێ یێ ب ئالا ئان ژێ یێ ب پاتەیەکێ سۆر ڤە ل هنداڤ سەرێ وی دفریت و دچیت ئالییێ کەلێ ڤە. هینگێ ژ لەشکەرەکێ دپرسیت کانێ ئەو چ بوو لەگلەگێ برییە هێلینا خوە ڤە. لەشکەر دبێژیت کو ئەو ئالایا ئەڤینێ یە، لەگلەگێ ژ گۆرەکە ژ گۆرستانا هەنێ ئینایە. گۆتنا "ئالایا ئەڤینێ" یەکسەر بالا حازم بەگێ دکێشیت و بۆ پەیداکرنا ڤێ گۆرێ دچیتە گۆرستانێ. د گۆرستانێ دا راستی گۆرەکە خۆرتەکێ تێت کو دەزگرا وی قەبرێ وی ب پارچەیێن کاسە، بەرداخ، فینجان، شووشە و نەینکێن رەنگۆرەنگۆ ڤە وەکی مۆزۆلەیەکێ خەملاندییە. سەرهاتییا ڤێ گەنجێ کو دەما ژ لەشکەرییێ خەلاس بوویی و ڤەگەری هاتییە زاخۆ، ژ ئالییێ ئالایێن حەمیدی ڤە ل گەلییێ زاخۆیێ هاتییە کوشتن و دەزگرا وی، گەلەک تەئسیر ل حازم بەگێ کر و وی ئەڤ سەرهاتییە وەکی کورتەچیرۆکەکێ نڤیسی و چاپ کر (Tepeyran, 2017, 240-351; 1998, 393-396).

ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ عقلیمێ هەر سێ قەزایێن بەهدینان وەکی عقلیمێ ئەنەدۆلێ یە و ژ مووسلێ جودا یە. دەما ژ زاخۆ بەرەڤ دهۆکێ چوویی رێکا بەر چییا ئاژۆتییە و د رێکێ دا ل قەشەفرێ دێرا دۆمینیکان زیيارەت کرییە. ل دوو ئیفادەیێن حازم بەگێ دهۆک ل خەلاسیا سلسلەیا چییایێ زاخۆ، ل بەرپالا چییایەکێ بلند هاتییە ئاڤاکرن. ئەو دەر ژێ وەکی ئەمسالێن خوە ژ شارستانییێ مەحرووم بوویە. لێ بەلێ ب دیتنا وی دهۆک، چاڤێ ئەو گوندێن خەرابە یێن دەردۆرێ یێن ژ بەر خراببیێن ئالایێن حەمیدی چۆلبوویی، هێژ گەلەک ئاڤەدانە (Tepeyran, 1998, 475). حازم بەگ پشتی بەر ئێڤارییەکێ دگەهیتە باعەدرێ و ل وێ دەرێ دبیتە مێڤانێ عەلی پاشایێ میرێ ئێزدییان. حازم بەگ وسا ددە دیبارکرن کو قوناغا میرێ ئێزدییان گەلەک مەعموور و موونتەزەمە. ئەو د ئۆدەیەکە گەلەک درێژ و فرەه دا هاتنە مێڤانکرن. د ڤێ ئۆدێ دا ئاویزەیەکە نادیرە هەبوویە کو ب تیرێژێن رۆژێ ڤە رەنگێن جودا جودا ژ وێ شووعلە ددان. قوناغ د ئەردەکێ بلند هاتبوو ئاڤاکرن و رەخەکێ وێ هند ئەڤرازییەکە ب رک بوو کو مرۆڤێ نەدشییا ب پەیاتی تێ را دەرباز ببیت. ل دوو ئیفادەیێن حازم بەگێ عەلی پاشا ب سوارکی تێ را دەرباز دبوو. ئەو وسا ددەت دیبارکرن کو

هەکە وی ئێزدیبوونا عەلی پاشا نەزانیبا، ژ رابوون و روونشتن و ئاخفتنا وی هیچ نەدهاتە تێگەهشتن کو ئەو نە موسلمانە. حازم بەگ ئیشارەتێ عۆمەر وەهبی پاشایێ والییێ مووسلێ یێ بەرێ ددەت کو وی د سەردەمێ خوە دا ژ بۆ موسلمانکرنا ئێزدییان گەلەک زۆرداری کربوو. وی ژ خەلکی بهیستبوو کو عۆمەر پاشایی، د وەختێ خوە دا عەلی پاشا گازی کربوو مەقامێ خوە و ئەو ئان ب موسلمانبوونێ ئان ژێ ژ پەنجەرێ را ئاڤێتنا چەمێ دیجلەیێ ڤە تەهدید کربوو. لێ بەلێ وی شەرم کرییە کو راستییا ڤێ روودانێ ژ عەلی پاشا بپرسیت (Tepeyran, 1998, 476-477).

حازم بەگ د گەریانا خوە دا سەرەدانا لالەشێ کرییە. ئەو دییار دکەت کو پەرەستگەها ئێزدییان نها ژ دەستێ ئێزدییان هاتییە وەرگرتن. ئەڤ پەرەستگەە د وەختێ خوە دا قبلەگاە و مەکانێ حەجێ یێ هەمی ئێزدییان بوو و ژ هەر رەخەکی ڤە ئێزدی د وەختێن دییارکری دا سەرەدانا وێ دەرێ دکرن. ژ بەر هندێ ل پەسارێ نێزیکی توربەیا شێخ عادی گەلەک کاڤلێن خانییان هەبوونە. ل دوو ئیفادەیێن حازم بەگێ قوبەیا توربا شێخ عادی خەراب بووبوو و گۆرا وی د بن کاڤلێ وێ دا مابوو. ئەو، لالەشێ وەکی گەلییەکی دلڤەکەر وێنە دکەت و دبێژیت کو ل وێ دەرێ گەلەک چاڤکانییێن ئاڤێن سار و دارووبارێ ب خەمل تێ دا هەنە. ل دوو ئیفادەیێن حازم بەگێ دەما لالەش د دەستێ ئێزدییان دا خەلکێ ئێزدی یێ سەرەدانا وێ دەرێ دکر گەلەک دییاری ددانە موتەوەلییێن توربەیان. بەلێ نها پرانییا ئاڤاهی و توربەیێن لالشێ کاڤل بوونە و ل لالەشێ مەدرەسەیەکە ئیسلامی هاتییە ڤەکرن. لالەش د سەردەما عۆمەر وەهبی پاشا دا ژ ئێزدییان هاتبوو خالیکرن و ژ بۆ ل ناڤ ئێزدییان دا بەلاڤکرنا ئیسلامێ مەدرەسەیەک ل وێ دەرێ هاتبوو ئاڤاکرن. د دەما سەرەدانا حازم بەگێ دا ئەو مەدرەسە ل کار بوو و چاردەە فەقییان دەرسێن ئیسلامی وەردگرتن و 600 قوریش مووچە ژ بۆ مودەرسێ وێ مەدرەسەیێ هاتبوو تەرخانکرن. ل دوو ئیفادەیێن وی ئەو فەقێ هەمی ژ هنەک کەسێن بێسەروبەر یێن ل وێ دەردۆرێ بوون و چ ئێزدی د ناڤا وان دا نەبوون (Tepeyran, 1998, 478).

حازم بەگ د رێکا ئاکرێ دا سەرەدانا گوندێن حاماس؟ و باویان کرییە و ل باویان چوویە دیتنا رۆلیەفێن ل سەر کەڤران هەلقاندی. ل وێ دەرێ خانییێن کەڤن دیتن کو ب خەرتاندنا طاط و حەلانان ڤە هاتبوون چێکرن و وی هەروسا تەماشایا دو وێنەیێن ل سەر کەڤران هەلقاندی، کر. ل دوو ئیفادەیێن وی ژ ڤان وێنەیان یەک تەمامەن هاتبوو ژناڤبرن و یەک ژێ هەتا رادەیەکێ هاتبوو پاراستن. حازم بەگ بەر ئێڤارییەکێ گەهشتە ناحییا مزوورییان و ل گوندێ باسات؟ میڤان بوویە (Tepeyran, 1998, 480-481).

2.1قەزا ئاکرێ د بیرەوەرییێن حازم بەگێ دا

حازم بەگ د بیرەوەرییێن خوە دا بەرێ بەحسا شووشێ دکەت. ل دوو ئیفادەیێن وی شووشێ حەفت ساعەتان ژ باساتێ دوور بوو و دکەفتە ناڤا گەلییەکی و ل بەتەنێ چیایەکێ پری کەڤر و ب حەلانێن مەزن. شەش مال ژێ جهوو و سێ و چار ژێ موسلمان چل مال ل شووشێ هەبوون. دەما داکەفتییە گەلییێ شووشێ، هێژ ژ دوور ڤە هنەک کولیلک دیتنە کو مەزناهی، جوانی و پربوونا وان بالا وی کێشایە. ئەو کولیلکێن مەزن د ناڤا کەڤرێن مەزن ئێن کەڤزێ گرتی دا شین بووبوون و وی هەتا نها ئەو کولیلک ل چ ئەردان نەدیتیبوون. ل دوو ڤەگێرانا وی، ئەو کولیلکە مەترەیەک و نیڤ بلند بوون و تایێن وێ پێنجی، شێست سەنتیمان درێژ بوون. ل سەر تایێن وێ، کولیلکێن پێنج پێنجە هەبوون کو مەزنییا وان هندی کولیلکا مانۆلیایێ بوون و ئەو وەکی زەنگلێ سەرنشیڤ بووبوون و رەنگێ وان شین بوو. رەخێن ڤێ کولیلکێ ب سترییێن گەلەک مەزن ڤە پێچایی بوون و ل سەر بەلگێن وێ نەقشێن ب رەنگێن ڤەکری، تاری، کەسک و سپی و رەش هەبوون. حازم بەگێ ئەڤ کولیلکا هەتا نها ل چ ئەردان نەدیتی، گەلەک بەرگەرم کرن و دلێ وی پێ سۆت کو ئەو ل ئەردەکێ ژ چاڤان دوور ڤەدبن. دەما حازم بەگێ حەزکری وێنەیەکێ ڤێ کولیلکێ بگریت ئۆسمان ئاغایێ شووشێ گۆتە وی کو مادەم وە ئەڤ کولیلکە گەلەک بەرگەرم کرن، پشتی دو سێ هەییڤ دێ ئەز دێ تۆڤێ وان ژ بۆ وە بهنێرم. ل سەر ڤێ چەندێ ژ بەر کێمبوونا پلاکێن فۆتۆیان حازم بەگێ وێنەیێ وان کولیلکان نەگرت. ئەو وسا ئیفادە دکەت کو نها ژێ حەیفا وی تێت کو وی وێنەیێ وان کولیلکان د گەل ئۆسمان ئاغایی نەگرتییە. پشتی هینگێ ئۆسمان ئاغایێ تۆڤێ وان کولیلکان ژ بۆ والی هنارتن، لێ نە ل مووسلێ نە ژێ ل ستەنبۆلێ ئەو کولیلک ب دلێ وی شین نەبوون (Tepeyran, 1998, 481-482).

حازم بەگ دەما نێزیکی ئاکرێ بوویی، وێ دشبینیت مووحیطێ شووشێ. ل دوو ڤەگێرانا وی ئاکرێ دکەڤیتە بەرپالا ئالییێ رۆژهلات و رۆژاڤایێ چیایەکی کو ژ کەڤر و حەلانێن مەزن ئێن رەنگێ وان ڤەکری پێک هاتییە. جهێ قۆناغا

حوکومەتێ (ئاڤاهییا قەیمەقامییێ) لێ ژ ئەردی حەفسەد و پێنجی مەترەیان بلندە. ب دیتنا وی ئاکرێ ب خانییێن خوە یێن هەروەکی ل سەر ئێک هاتنە نژاندن و ب کەڤرێن ئەو چیایێ پالا خوە دایێ یێن رەنگڤەکری ڤە هاتنە چێکرن بێهنا مرۆڤی چک دکەت. وسا دییارە ئاکرێ د دەستپێکێ دا د بەر دلێ حازم بەگێ ئێنتیبایەکە باش چێنەکرییە. لێ بەلێ کەیفا وی گەلەک ژ چەم و رووبار و داروو‌بارێن رەنگۆرەنگۆ یێن ل دەوروبەرێن رۆژهلات و رۆژاڤایێ ئاکرێ هاتییە. ل دوو وێنەکرنا وی رووبارێ ل رۆژاڤایێ ئاکرێ یێ کو تێرا گەراندنا چەند ئاشان دکەت، د بن سیبەرا ڤان داران دا خوە دخشینیت، دکەتە گومەموم و کەفێ ددەت. ئەڤ رووبار د ئەردێن راست و پان دا گۆم و گەرێن ئاڤێ یێن مەند چێدکەت و ئەڤ دیمەنە زەوقەکە خوەش یا تەماشایێ پەیدا دکەت. حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو ئەڤ رووبارە ژ چیایێ ب حەزاز و حەلانێن ئاسێ تێتە خوارێ و تەقریبەن ژ بلندییەکە پانزدەە مەترەیی دا وەکی پەردەیەکی سەرنشیڤ دبیت. ئەو شکەفتێن بچووک و مەزن یێن دکەڤنە پشتا ڤێ سوولاڤێ ب کەڤرێن کەڤزگرتی و ب کولیلک ڤە وەکی تابلۆیەکە پاستەل یا شووشە لێ رەشاندی تێتە دییارکرن و مرۆڤ ژ سەیرا وێ تێر نابیت. ئەو وسا ئیفادە دکەت کو خەلکێ ڤێ دەرێ ڤی ئەردی وەکی "سیپە" ب ناڤ دکەن (Tepeyran, 1998, 482–483).

حازم بەگ وسا تەخمین دکەت کو مرۆڤ دشێت ڤێ سوولاڤێ پێنجی، شێشت مەترە و هەتتا بلندتر بکەت و کەهرەبێ ژێ حاسل بکەت. ل دوو ڤەگێرانا وی ژ بەر کو دەنگێ سوولاڤێ ژ دوور ڤە دهاتە بهیستن، ئەو ژ بۆ دیتنا وێ چوویە وێ دەرێ. لێ ژ بەر کو ئەو دەر د ناڤا داروو‌باری دا بەرزە بووبوو مومکین نەبوو کو خوە نێزیکی وێ بکەت. ل سەر ڤێ چەندێ ئەو خەربەندەکی گازی دکەت و ئەو دار و طایێن ژ بۆ دیتنا وێ دبنە ئاستەنگ، هەمییان ددەتە برینێ. ب ڤی شکلی ئەو سوولاڤا کو ئەمسالێن وێ د چ ویلایەتان دا نەدیتی بێپەردە خوە نیشا وی ددەت. حازم بەگ دییار دکەت کو دەما ئێڤاری ژ قەیمەقامێ ئاکرێ صالح پاشایێ پسیار کری کانێ وی ئەڤ سوولاڤە دیتییە ئان نە، وی ئەڤ جەوابە دایە، "ئەزبەنی، ژ بەر مەشغوولییا کاری من هێژ وەخت پەیدا نەکرییە" (Tepeyran, 1998, 483). حازم بەگ چوویە ل سەر بانێ کەلا ئاکرێ ژێ. وی سێرنجەکا ئاڤێ یا ژ حەلانەکی خەرتاندی و هنەک کاڤلێن خانیبەران ل وێ دەرێ دیتنە و وسا تێگەهشتییە کو خەلکێ دەڤەرێ دبێتە ڤانا کەلە. چیایەک ل پشت چیایێ کەلێ مەرقەدێ شێخ عەبدولعەزیزێ برایێ شێخ عەبدولقادر گەیلانی هەبوویە و وی ئەو دەر ژێ زییارەت کرییە. ب دیتنا وی مەرقەد ژ ئەمسالێن خوە ئاڤادانتر و رێکووپێکتر بوویە. وێنەیێ رەسمێ دەستەکی یێ ل سەر منارەیێ بالا وی کێشایە. دەما نێزیک بوویی دیتییە کو ب خەتا سولووس لەفزا جەلال ل سەر هاتییە نڤیسین.

حازم بەگ دەربارێ گەریانا خوە یا ئاکرێ دا سەرهاتییەکە خوە یا بالکێش ڤەدگێریت. دەما قەیمەقامێ ئاکرێ دبێتە وی، "ل ڤێ دەرێ هێسترەکە ئەنتیکە هەیە، هون دخوازن وێ ببینن ئان نە؟ ئەو دبێژیتە وی، "ئەڤ ئەنتیکە ژ مەرمەری یە ئان ژ برۆنزییە". قەیمەقام دبێتە وی، "نەخێر، ئەو حەیوانەکە زندی یێ ئەنتیکە یە. دو سالی یە و هێژ تاژان لێ ناهێتە دانێ". پاشێ جەحشێ هێسترێ تینە ل نک حازم بەگێ. ل دوو وێنەکرنا وی، رەنگێ وێ هێسترێ یێ عەسلی ژ تارییێ بەروویێ بوو و رەخووروویێن دەڤ و دفنا وێ، زکێ وێ، پییێن وێ یێن پشتێ هەتا چۆکان و هەتا بن کوریا وێ رەنگێ سپی بوو. هەروسا ل سەر قۆرکا هێسترێ سپییاتییەکە ب شکلێ هەییڤێ ل سەر هەبوو. ئەو جەحشێ هێسترێ گەلەک شرین، رکۆیی و وەکی ئەمسالێن خوە زەکی بوو. حازم بەگ وسا دییار دکەت کو قەیمەقامی حەزکرییە کو ڤێ جەحشێ هێسترێ وەکی دییاری بدەتە وی. وی وسا قەبوول کرییە کو ئەو (والی) ب خوە، ب پارەیێن خوە ڤە وێ بکریت. بەلێ ژ بەر مەشغوولییێ وی سوحبەتا جەحشێ هێسترێ ب یەکجاری ژ بیر کرییە. دەما وان خوەستی ژ ئاکرێ جودا ببن، وی هینگێ ئەو هێستر ل پشت هەسپێ خوە دیتییە ڤە و ئەو ژ نووکا هاتییە بیرا وی. لێ بەلێ حازم بەگێ نەخوەستییە ڤێ جەحشێ هێسترێ ببەت و ئەو پاش ڤە ڤەگەراندییە. لێ دەما ئەو ساعەتەکێ ژ ئاکرێ دوور کەفتی، دیتنە کو ئەو جەحشێ هێسترێ ل دوو وان تێت. ئەو جەحشێ هێستیرێ تێت و سەرێ خوە دبەتە بن پاشیا هەسپێ حازم بەگێ. دەما حازم بەگ دخوازیت ئەو جەحشک بێتە ڤەگەراندن، جەحشێ هێسترێ دتەقیت و خوە ژ دەستێ زابطییەیان خەلاس دکەت. هەتا ئەو گەهشتینە مووسلێ ئەو هێستر هەر ل دوو وان هاتییە و گەهشتییە بازاری. حازم بەگ دەما ژ والیتییا مووسلێ هاتییە وەرگرتن، وێنەیەکی هێسترێ دگریت و ژ بۆ عارف حیکمەت پاشا رێدکەت و دبێژیتە وی هەکە هون بخوازن ئەز دێ وێ بینم ستەنبۆلێ. پاشێ ئەڤ هێستر ژ بۆ ستەنبۆلێ تێتە رەوانەکرن و هەتا سالا سولتان عەبدولحەمید تێتە لادان (1909) ل ناڤ باغچە و تەولخانا سەرایا یلدز یا سولتانی دا دمینیت. پاشێ ئەو ب خوە ژێ نزانیت کانێ عاقبەتا وێ چ بوویە (Tepeyran, 1998, 484–486).

2.2.قەیمەقامیێ ئاکرێ صالح پاشا

صالح پاشایێ قەیمەقامێ ئاکرێ د بیرەوەرییێن حازم بەگی دا جهەکێ تایبەت دگریت. حازم بەگ قەیمەقامێن قەزایێن ویلایەتا مووسلێ دابەشی دو برران دکەت: قەیمەقامێن بییانی و یێن خوەیانی. ژ خوەیانییان مەقسەد ئەو قەیمەقامن ئەو ئێن خەلکێ ویلایەتا مووسلێ ب خوە. صالح پاشا ژی یەک ژ قەیمەقامێن خوەجە بوو (Tepeyran, 1998, 470). صالح پاشا ل دوو ئاگاهییێن سجیلا ئۆسمانی کورێ مەحموود پاشایێ سلێمانییە و ژ خانەدانا بابانییانە. د سالا 1284 (68/1867)ێ هاتییە دنیایێ. د ناڤبەرا 30ێ چرییا پێشی 1897 و 31ێ کانوونا مەزن 1903یێ ل ئاکرێ قەیمەقامی کرییە (İ.DH.1407.29.1). ب دیتنا حازم بەگێ قەیمەقامێن خوەیانی یێن ل مووسلێ نە ژ بەر لییاقات و ئەهلییەتێ، هەما تەنێ ژ بەر کو نێزیک و لێزمێن نازرێ خارجییێ محەمەد سەعید پاشایێ کورێ حوسەین پاشایێ بابانی یێ سلێمانینە، ل وێ دەرێ هاتنە وەزیفەدارکرن. ژ بەر ڤێ چەندێ ئەو ژ قەیمەقامێن خوەیانی یێن وەکی عەبدوللاهـ پاشایێ قەیمەقامێ ئەربیلێ، محەمەد فوئادێ قەیمەقامێ شەهرپازارێ و ئۆسمان پاشایێ جاف یێ قەیمەقامێ گولانبەرێ نەرازی بوویە. ئەڤ هەر سێ قەیمەقام ژێ کوردن. یێ بەرێ ژ خانەدانا میرێن رەواندزێ و یێ دویێ ژێ کورێ موفتییێ سلێمانییێ عەبدولقادر پاشایی بوو. ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ، وێ ل دژێ گەندەلی و بێقانوونییێن ڤانا هەر چەند گەلەک بزاڤ کربیت ژێ د هەر بزاڤێ دا ئەڤ کەسە ژ ئالییێ بابعالی ڤە هاتنە طەلطیفکرن و روتبەیێن وان هاتنە بلندکرن. چونکی دەما ئەو قەیمەقام تووشی تەحقیقاتێ دبوون، وان هەر د گاڤێ دا پەیوەندی د گەل سەعید پاشا گرێ ددان و خوە ژ لێپرسینێ خەلاس دکرن (Tepeyran, 1998, 470–472).

حازم بەگ دەربارێ طەلطیفکرنا قەیمەقامێن گەندەل دا سەرهاتییا خوە و صالح پاشا وەکی نموونە دەرمەیان دکەت. ل دوو ڤەگێرانا وێ صالح پاشا ژێ ژ بەر کو ئەقرەبایێ سەعید پاشا بوو، ژ پاشایێن دەولەتلوو یێن دەڤەرێ حساب بوو. ب گۆتنا وێ دەربارێ صالح پاشایی دا ئیخبارنامەیەکا درێژ یا ژ سەد ماددەیی هاتبوو ویلایەتا مووسلێ و تێ دا بەحسا نەکامییا وێ و کریارێن وێ یێن کوشتنێ دهاتە کرن. ژ بۆ تەحقیقاتێ مەموورەکێ زیرەک ئێ خودان صەلاحییەت هاتبوو وەزیفەدارکرن و ئەو ژ بۆ ئاکرێ هاتبوو رێکرن. حازم بەگێ ژ بۆ لێپرسینێ، ئینانا صالح پاشا یا ژ بۆ مووسلێ هێلابوو دووماهییێ. چونکی وێ وسا حساب دکر کو هەکە پاشایی بینیتە مووسلێ، ئەو دێ پەیوەندییێ ب سەعید پاشایی بکەت و ب شکلەکێ خوە ژ تەحقیقاتێ خەلاس بکەت. لەورا حەز نەدکر صالح پاشا چاڤترسییایی بکەت. ل سەر ڤێ چەندێ سەرۆکێ لجنا لێپرسینێ یاوەر وەلی پاشا ژ حازم بەگێ پرسی کو تو ژ بۆ چ صالح پاشایی ژ کاری وەرناگری و نائینییە مووسلێ. حازم بەگێ گۆت کو هەکە ژ بەر ئیخبارنامەیەکێ ئەز وێ ژ کاری وەرگرم و هەتا نەتیجا لێپرسینێ دەردکەڤیت بینمە مووسلێ، ئەو دێ ب رێکا ستەنبۆلێ خوە ژ لێپرسینێ خەلاس بکەت و سەر را ژێ دێ ب پایەیێن بلندتر ڤە بێتە طەلطیفکرن. ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ، وەلی پاشا ژ جەوابا وێ قانع نەبوو و گۆت کو، "ما قەت تشتێ وها دبیت. ژ خوە سولتانی، ویلایەتا مووسلێ وەکی مالکانە نەدایە ئەقرەبا و مرۆڤێن سەعید پاشایی. ئەز ژێ دێ ڤێ چەندێ ژ بۆ ستەنبۆلێ نڤیسم و دێ وان دەربارێ مەسەلێ دا تێگەهینم دا کو صالح پاشا جەزایێ حەقکرێ وەرگریت و ویلایەت ژ کوردەکێ چاڤبرسی خەلاس ببیت" (Tepeyran, 1998, 473).

ل سەر ڤێ چەندێ حازم بەگێ نڤیسەک ژ بۆ ئاکرێ رێکر و قەیمەقام خوەستە مووسلێ. قەیمەقام هاتە مووسلێ و چوو نک لجنەیا لێپرسینێ. وەلی پاشا ل کەلەکێ سوار بووبوو و دا ب رێکا شەتێ ڤە بچیتە بەغدایێ. قەیمەقام وێ گاڤێ گەهشتە وەلی پاشا و لاڤاهی ژێ کرن. لێ بەلێ وەلی پاشا ب شکلەکێ ژ خوە پشتراست، خوە ژ قەیمەقامی تورە کر و گۆتە وێ، "تو نەشێی ژ جەزایێ موستەحەق خەلاس ببی". وەلی پاشا پشتی ڤان گۆتنان دا رێ و د شەتێ دا سەرنشیڤ بوو. ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ ساعەتەک پشتی چوونا وەلی بەگێ قەیمەقام هاتییە ئۆدا وێ و کاغەزا تەلگرافێ یا د دەستێ خوە دا دایە وێ و وها گۆتییە، "خولامێ وە، هەر چەند موستەحەق نەبیت ژێ، مزگینییا طەلطیفا مەزحەربوویێ پێشکێش دکەت". د کاغەزێ دا وها هاتبوو نڤیسین: "وەکێ لوتفەکە جیهانڤەگر یا سولتانی، مزگینییا طەلطیفبوونا وە یا ب روتبەیا بلند یا میرەمیرانییێ ددەم و وە پیرۆز دکەم". والی د دلێ خوە دا گەلەک عاجز دبیت، بەلێ ڤێ چەندێ دیار ناکەت و قەیمەقامی پیرۆز دکەت. حازم بەگ دبێژیتە صالح پاشا، "ب راستی یاوەر وەلی پاشا ژێ دەربارێ وە دا تشتێن باش دگۆتن. خوەزی مە شییابا ڤێ تەلگرافێ بگەهینین دەستێن وێ". قەیمەقام گرنژی و گۆت، "ئەڤە مومکینە". ل سەر ڤێ چەندێ والی، بەردەسکێ خوە گازی دکەت و دبێتە وێ، "هەکە مومکین بیت ئەڤێ بگەهینە یاوەر وەلی پاشا". بەردەسکی گۆت کو، "سوارچاکەک دشێت هەتا نیڤ ساعەتێ ل حەمام عەلی بگەهیتە وەلی بەگێ". ل سەر ڤێ چەندێ

والی گۆتە وی، "هەرە، تو ب خوە، ڤێ تەلگرافێ د گەل رێز و سلاڤێن من بگەهینە وی" (Tepeyran, 1998, 472-474).

2.3هەڤرکییا شێخ محەمەد بارزانی و شێخ صدیقێ نەهری د سەرەدانا حازم بەگێ یا ئاکرێ دا

د دەما سەرەدانا حازم بەگێ یا ئاکرێ دا ل دەڤەرا زێبارێ د ناڤبەرا شێخ محەمەد بارزانی و شێخ محەمەد صدیقێ نەهری دا هەڤرکی و لێکدانەکێ روو دابوو. مخابن د بیرەوەرییێن حازم بەگێ یێن چاپبوویی دا هیچ بەحسا ڤێ روودانێ نەهاتییەکرن. حازم بەگێ هەر چەند ئەڤ روودان نەێخستبیت د ناڤا پرتووکا بیرەوەرییان یا چاپبوویی دا ژێ ئحتیمالەکە مەزن بەحسا ڤێ روودانێ و نرخاندنێن وی د ناڤا موسوەددەیێن بیرەوەرییان دا هەنە. چونکی د ئارشیڤێن ئۆسمانی دا گەلەک بەلگەیێن ب ڤێ روودانێ ڤە پەیوەندیدار هەنە کو ب ئیمزەیێن حازم بەگێ ڤە هاتنە رێکرن. لەورا نە مومکینە کو وی د بیرەوەرییێن خوە دا بەحسا ڤان روودانان نەکربیت. ئەم دێ د ڤێ دەرێ دا ب بەلگەیێن وی یێن ب ڤێ روودانێ ڤە گرێدایی بەحسا ڤێ هەڤرکییێ بکن. حازم بەگ 18ی نیسانا 1901ێ گەهشتبوو ئاکرێ و د ئێڤارییا رۆژا پاشتر جاب هاتبوو ئاکرێ کو شێخ محەمەد بارزانی ل هەمبەری ئێریشا شێخ محەمەد صدیقی چەکداران کۆم دکەت (DH.TMIK.M.90.40.6). ل دوو ئیفادەیێن نڤیسا حازم بەگێ یا 30ی نیسانا 1900ێ ژ بۆ نەزارەتا داخلییێ رێکری، هەچکوو شێخ صدیق ب مەرەما کۆمکرنا تەحصیلاتێ هنەک چەکدار رێکرنە دەڤەرێ و وان خوەستنە سەلیم ئاغایێ زێباری دەردەست بکەن. ل سەر ڤێ چەندێ ئاغایێ ناڤبۆری هاریکاری ژ شێخ محەمەد بارزانی خوەستییە و شێخی ژێ دەست ب کۆمکرنا چەکداران کرییە. د بەلگەیی دا تێتە ئیفادەکرن کو نەیاری و هەڤرکییەکە کەڤن د ناڤبەرا هەردوو شێخان دا هەیە و سالا پار (1899) شێخ صدیقی ب حەجەتەکێ شێخ محەمەد بارزانی ڤەخوەندبوویە نەهرییێ و پاشێ ل وێ دەرێ ئەو دابوویە گرتن. ژ بەر ڤێ چەندێ هەڤرکییا د ناڤبەرا وان دا دو قاط زێدەتر لێ هاتییە. لەورا مورییدێن شێخ محەمەدی هەم ژ بەر ڤێ نەیارییێ هەم ژێ ژ بۆ هاریکارییا سەلیم ئاغایێ کۆم بوونە و بەرهەڤییا شەرێ د گەل هێزێن شێخ صدیقی دکەن. ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ دەما ئەو ژ ڤێ چەندێ ئاگەهدار بوویی دەرحال جابا شێخ محەمەد رێکرییە کو نە کو وە بیت بەشداری لێکدانێ ببیت. هەروسا جاب ژ بۆ ویلایەتا وانێ ژێ هاتییە هنارتن کو رێ ل بەر شێخ صدیقی بێتە گرتن و لەشکەرێ وی پاشڤە بێتە کێشاندن. هەکە داخوازەکە شێخ صدیقی هەبیت بلا ب رێکا حوکومەتا مەحەللی کارێ خوە پێک بینیت و چەکدارێن نە قانوونی ژ بۆ پێکینانا کارێ خوە ب کار نەئینیت. ل سەر ڤان بزاڤان شێخ محەمەد ب هەڤکارییا قەیمەقامێ زێبارێ ڤە لەشکەرێ خوە بەلاڤ کرییە (DH.TMIK.M.84 38.4). لێ بەلێ سەرەرایی ڤێ بزاڤێ لێکدان و شەر د ناڤبەرا هەردوو ئالییان دا چێبوویە. ل دوو ئاگاهییێن نڤیسا محەمەد سەعید بەگێ جیگرێ حازم بەگێ یا 7ی گولانێ یا ژ بۆ نەزارەتا داخلییێ هنارتی، چەکدارێن شێخ صدیقێ شەمدانانی دەربازێ ڤێ بارێ بوونە و هێزێن شێخ محەمەد بارزانی ژێ چوونە ل پێشیا وان و د ئەنجامێ دا شەر دەرکەفتییە و ژ هاردوو ئالییان سێ کەس هاتنە کوشتن و سێ کەس ژێ هاتنە بریندارکرن. لێ بەلێ هەردوو ئالی ژێک ڤەرەڤییانە و هەر ئالییەک چوویە جهێ خوە (DH.TMIK.M.84.38.5). لێ بەلێ د 6ی گولانێ کاتبێ ئالایا مووسلێ محەمەد حەقی بەگێ نڤیسەکێ ژ بۆ سەرعەسکەرییا ئۆسمانی رێدکەت و تێ دا گلی و گازندەیا حازم بەگێ دکەت. ل دوو ئیفادەیێن وی دەما حازم بەگ ل ئاکرێ، سەرەرایی ئاگاهداربوونا وی یا دەربارێ بەرهەڤکارییا شەرێ، وی چ پووتە ب ڤێ چەندێ نەدایە، تەدبیرێن پێدڤی وەرنەگرتییە و زڤرییە هاتییە مووسلێ. ژ بەر ڤێ لاوازییا وی شەر و لێکدان د ناڤبەرا مورییدێن هەردوو شێخان دا دەرکەفتییە و د ئەنجامێ دا هەشتێ کەس هاتنە کوشتن و بریندارکرن (DH.TMIK.M.90.40.1). ل سەر ڤێ ئیددیعایێ دەربارێ حازم بەگێ دا لێپرسین هاتییە ڤەکرن. حازم بەگ د بەرەڤانییا خوە دا ئیفەدە دکەت کو ئەو 18یێ نیسانێ گەهشتییە ئاکرێ و 19ی نیسانا خەبەرێ بەرهەڤییا شەری گەهشتییە وی. وی تەدبیرێن پێدڤی وەرگرتینە و نەهێلایە شەر مەزنتر ببیت و پاشێ 22یێ نیسانێ ڤەگەرییایە مووسلێ (DH.TMIK.M.90.40.5/6).

حازم بەگێ ژ بۆ چارەسەرکرنا ئاریشەیا شێخ محەمەد بارزانی و شێخ صدیقی دەست ب بزاڤێ کرییە و ب ڤێ مەبەستێ 12ی گولانێ نڤیسەک ژ بۆ نەزارەتا داخلییێ رێکرییە. د نڤیسێ دا تێتە ڤەگێران کو ژ بۆ راکرنا هەڤرکی و نەیارییا د ناڤبەرا هەردوو شێخان دا دڤێت ب ئوسوولێ عەشایری صولح و صەلاحەت بێتە کرن. ژ بۆ ڤێ چەندێ ئەو د گەل شێخ محەمەد ئاخفتییە و وی، ئەو قانع کرییە. هەکە ویلایەتا وانێ ژێ شێخ صدیقی ژ بۆ ڤێ چەندێ قانع بکەت ئەم ئامادە نە ناڤبەینکاران درست بکەین (DH.TMIK.M.84.38.6). ل سەر ڤێ پێشنیيازا حازم بەگێ نەزارەتێ ژێ ئەڤ بزاڤە پەسەند کر. د ڤێ چارچۆڤێ دا صالح پاشایێ قەیمەقامێ ئاکرێ ژ بۆ لهەڤئینانا هەردوو ئالییان هاتییە وەزیفەدارکرن و ئەو

نێزیکی دو مەهان ل نەهرییێ مایە و ئەڤ کارە پێک ئینایە (DH.TMIK.M.84 38.10). هەر چەند شەکلەن صەلاحەتەک د ناڤبەرا هەردوو ئالییان دا هاتبیتە درستکرن ژی ئەڤ پێکهاتنە گەلەک دۆمدرێژ نەبوویە و هەڤرکییێ دیسا دەست پێ کرییە. صالح پاشا ژی 31ێ کانوونا مەزن 1903یێ ژ قەیمەقامییا ئاکرێ هاتییە وەرگرتن و ژ بۆ قەیمەقمییا فاوێ یا سەر ب بەصرایێ ڤە هاتییە تەعیینکرن (İ.DH.1407.29.4).

2.4 ل ویلایەتا مووسلێ گەندەلی

د بیرەوەرییێن حازم بەگی دا گەندەلییا ل ویلایەتا مووسلێ جهەکی گەلەک گرینگ دگریت. ل دوو ئیفادەیا وی پشتی کو ئەو ژ موخابەرە، شیکایەت و ب تەفتیشان ڤە دەربارێ گەندەلییێ سەروەخت بوویی گەلەک خەمبار بوویە. ئەو د گەریانێن خوە یێن ویلایەتێ دا ل زاخۆ، دهۆک، ئاکرە، ئەربیل، کۆیە و کەرکووکێ، د گوندان و د بن خیڤەتێن عەشیرەتێن کۆچەر دا هەر تم دەربارێ گەندەلییێ ئاگاهییێن نوو وەرگرتییە و گەندەلی ب چاڤێ خوە موشاهەدە کرییە. سەرەرایی هەبوونا هنەک مەموورێن راست و درست پرانییا هێزێن عەسکەری و ئاساییشێ، دائیرەیێن عەدلی، مولکی، مالی و ئیداری د ناڤا گەندەلییێ دا بەرزە بوونە (Tepeyran, 1998, 490). حازم بەگ دەربارێ گەندەلییا ویلایەتێ دا گەلەک نموونەیان ددەت. ل دوو ئیفادەیێن وی د عەسکەرییێ دا ئینتیزام و دسیپلین نەمابوو. وسا کو هنەک عەسکەران چەکا خوە دبر و دفرۆت ئان ژی هنەک قوماندار د گەل موحاسیب، دەفتەردار و مودیرێن مالی کار دکرن و پێکڤە گەندەلی دکرن. مەموورێن عەدلییێ دەما د قەزا، ناحییە ئان ژی گوندان یەکی دەولەمەند بهیستبان، ژ بۆ وی سووج و تۆهمەتەکە درەو درست دکرن، ئەو ددانە گرتن و دئاڤێتن زیندانێ. پاشێ ب دزیکی پارە ژێ چێدکرن و ئەو سەربەست بەرددان. یێن پارە نادەیی ژی بێ سەرووشوون، هەیامەکە درێژ بێ مەحکەمە د زیندانێ دا درزاندن (Tepeyran, 1998, 491).

ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگی قسمەکی مەموورێن عەسکەری و مولکی ژ بەر کێمبوون ئان ژی بەر نەدانا ب درستی یا مووچەیان فێری دزی و بەرتیلان بووبوون. بێ سەبەب ژ کاری وەرگرتنا مەموران ئان ژی نەدانا خەرجی رێکێ، ئەو د ناڤا خەلکی دا زۆر فەقیر و پەریشان دکرن و ب ڤێ ترسێ ڤە وان خوە ب گەندەلییێ ڤە خودان دکرن. ب دیتنا حازم بەگی مەموورێن ژ خەلکێ ویلایەتا مووسلێ ئان ژی قەیمەقامێن نە خوەندی یێن خەلکێ ویلایەتێ ب خوە د گەندەلییێ دا ژ مەموورێن بییانی گەلەک شارەزاتر و ماهرتر بوون. هەروسا سوبایێن عەسکەری گەلەک جاران موتەسەرف، دەفتەردار، موحاسیب، قەیمەقام ئان ژی مەموورێن بچووکتر د مەقامێن وان دا تەهکیر دکرن، شەڤێ بەر ئان ژی گولە دئاڤێتن مالێن وان و هەتتا هنەک جاران ئەو دقوتان (Tepeyran, 1998, 492–93). حازم بەگ دەربارێ زالبوونا مەموورێن عەسکەری ل سەر مەموورێن سیڤیل هنەک نموونەیان ددەت. بۆ نموونە ل رەواندزێ سەعید بەگێ بینباشییێ نیزامییێ نڤیسەکە وها ژ بۆ والییێ مووسلێ رێکرییە:

"ژ بەر کو بێدەستنڤێژ ناڤێ هومایوون یێ هەیەتا حوکومەتێ ئینانە و سڤکاتی ب ناڤێ دەولەتێ کرنە و مومکینە کو ئەڤ هالە سیرایەتی خەلکێ ژی بکەت و رێکێ ل بەر ئیحتیلالێ خوەش بکەت، قەیمەقام ژی تێ دا هەیەتا حوکومەتێ یا رەواندزێ و ژ خەلکێ وێ دەرێ عەبدوللاهـ و سەلیم ژی د گەل هەمی هاتنە دەردەستکرن و پەیوەندییا وان ژ خەلکی هاتییە قوتکرن، عەرز دکەم" (Tepeyran, 1998, 494).

حازم بەگ دبێژیت کو هەتا مە حوکومەتا رەواندزێ ژ ژێردەستێ وی بینباشییێ دەرێخستی، چاڤێن مە هاتنە دەرێ. ئەڤ روودانە تەنێ دەربارێ بەیانکرنا ئەحوالێ دەڤەرێ تێرا خوە ئاگاهییان ددەتە مرۆڤی. ل دوو هزرا حازم بەگی سەبەبەکی بەرچاڤ یێ زێدە زێدە بەلاڤبوونا گەندەلی و بەرتیلێ یا ل ویلایەتا مووسلێ ژ بەر هەلوەستا والییان یا خەراب درست بوویە. چونکی گەلەک جاران والی ب خوە گەندەل و بەرتیلخوور بوون. ئەڤ رەوشە هەروسا د مەحکەمە و نائیبییا ویلایەتێ دا ژی بەربەلاڤ بوو و دائیرەیێن عەدلییێ ژ پێباوەری و قانوونێ گەلەک دوور بوونە. حازم بەگ دەربارێ ل بەر چاڤان نەگرتنا ئەهلییەت و لییاقاتێ ئان ژی مرۆڤمرۆڤانە و مەیلانێ ژی گەلەک گازندەیان دکەت. ئەو د ڤێ بارێ دا موتەسەرفێن کەرکووک و سلێمانی وەکی نموونە ددەت. ل دوو ئیفادەیێن وی ژ بەر کو سولتانێ گەلەک قەدرێ شێخ سەعیدێ کاک یێ سلێمانی و شێخ عەلی تەلەبانییێ کەرکووکێ دگرت و یەکا وان نەدکر دو، کەسێن کو ب دلێ وان ئان ژی ب دلێ لێزم و ئەقرەبایێن وان نە بوویا موتەسەرفی نەدکرن، ئان ژ بەر شیکایەتێن وان ژ کاری دهاتن لادان ئان ژی ژ بەر تەحەموولنەکرنا دەستتێوەردانا وان ئیستیفا دکرن. ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ د دەما والییاتییا وی یا مووسلێ دا ژ بەر ڤان سەبەبان سلێمانی و کەرکووک پرانی ب وەکالەتەن دهاتە رێڤەبرن و موتەسەرفێن عەسلی خوە لێ نەدگرتن (Tepeyran, 1998, 497).

2.5ئالاێن حەمیدی

د بیرەوەرییێن حازم بەگی دا تشتێ کو ژ هەمییان زێدەتر ئەو پێ داغیدار بوویی ئالاێن حەمیدی نە. وەکی تێتە زانین ئەڤ ئالای د سەردەمێ سولتان عەبدولحەمیدی دا د سالا 1890ێ ژ ئالییێ موشیر زەکی پاشا ڤە هاتنە ئاڤاکرن. هەر چەند پرانییا ڤان ئالایان ژ عەشیرەتێن کوردان هاتبن درستکرن ژی عەشیرەتێن عەرەب، ترکمان و قەرەقەلپاق ژی تێ دا هەبوون و ئارمانجا ڤان ئالایان رێ ل بەر بزاڤێن ئەرمەنییان گرتن و بەرەڤانیکرنا ئێریشێن رووسی بوون (Eraslan, 1997, 462–464). حازم بەگ ب بەرفرەهی بەحسا ڤان ئالایان و چالاکییێن وان دکەت. دەما ئەو دهاتە مووسلێ د رێکا ئورفایێ تا مووسلێ، ئەو راستی ئالاێن ئیبراهیم پاشایێ ملی، مستەفا پاشایێ میران و حاجی بەگێ کۆچەر (ئەرتووشی) هاتییە. ئەو، دەما نێزیکی نسێبینێ بوویی شەڤەکێ ل قەسرا حوسەینێ قەنجۆ مێڤان بوویە و ژ ئالاێن حەمیدی هەما تەنێ بەحسا وی ب باشی دکەت. ل دوو ئاگاهییێن والی د وان سالان دا تایبەتی د ویلایەتا مووسلێ دا ژ بەر شەرِوشوور و تالانێن عەشیرەتێن عەرەب، کورد و ئالاێن حەمیدی ئاساییش خەراب بووبوو، ئەمنییەتا رێکان نەمابوو و تەڤلیهەڤییەکە مەزن پەیدا بووبوو (Tepeyran, 1998, 346–351). حازم بەگ ب بەرفرەهی بەحسا ئالاێن سەر ب ئیبراهیم پاشایێ ملی، مستەفا پاشایێ میران و حاجی بەگێ کۆچەر و چالاکییێن وان دکەت.

ب راستی د ویلایەتا مووسلێ دا تەنێ یەک ئالایا حەمیدی هەبوو و ئەو ژی یا ژ عەشیرەتێن ئەرتووشی یێن ژ بابکێن جودا هاتبوو کۆمکرن و د بن سەرۆکاتییا حاجی ئاغایێ شەرەفانی دا بوو. حازم بەگ رۆژەک پشتی دەست ب کارێ والیاتییێ کری ب تەلفرافەکە لەزگین یا ژ ئالییێ قەیمەقامێ دهۆکێ ڤە هاتییە رێکرن، راستی حەقیقەتا ئالاێن حەمیدی بوو. ل دوو ڤەگێرانا وی چار مەه بەری هینگێ ئالایا حاجی بەگێ ئێریش برییە ل سەر عەشیرەتا دۆسکییان و هنەک موریدێن شێخ نوور محەمەد بریفکانی و نێزیکی پێنجەهـ کەس ژ وان کوشتبوون. ژ بەر کو حوکومەتێ هەتا وێ گاڤێ حالێ وان نەپرسیبوو و جەزا ل موستەحەقان نەهاتبوو دانێ، شێخ نوور محەمەد ب خوە بریارا تۆلڤەکرنێ وەرگرتبوو و ژ بۆ ڤێ چەندێ دو هەزار چەکدار کۆم کربوون. تەلگرافا قەیمەقامی ل سەر ڤێ چەندێ بوو ژ بۆ راوەستاندنا شەرێ موحتەمەل هاریکاری ژ والی دخوەست. حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو ژ بەر نەشارەزابوونا وی یا مەسەلێ بەرێ وی موخابەرات و ئەوراقێن بەری خوە تێکڤەدانە و پاشێ ژ رێڤەبەرێن ئیداری، عەسکەری و عەدلی ئاگاهی وەرگرتنە. ل سەر ڤێ چەندێ دەرحال هێزێن لەشکەری بۆ دەڤەرێ هاتنە هنارتن و جاب ژ بۆ شێخ نوور محەمەد هاتییە هنارتن کو حەرەکەتا خوە راوەستینیت و بێتە مووسلێ. ب دیتنا وی شێخ نوور محەمەد مرۆڤەکێ چل، چل و پێنج سالی بوویە، خوەندا و گەلەک تێگەهشتی بوویە. حازم بەگ پشتی تەحقیقاتێ سەروەخت بوویە کو بەلێ پێنجی کەس ب ئاوایەکێ گەلەک وەحشییانە هاتنە کوشتن، ل دهۆک و زاخۆیێ شێست و دو گوند ژ بەر زۆرداریێا ڤێ ئالایێ هاتنە چۆلکرن و خەلکێ وان گوندن ژێک ڤەرەڤییانە (Tepeyran, 1998, 433–434).

ل دوو راگەهاندنا حازم بەگێ ئەو ب مجدی ل سەر مەسەلەیێ راوەستییایە و نەزارەتێن پەیوەندیدار و سولتان ب خوە ژ ڤێ چەندێ ئاگاهدار کرییە و ژ بۆ جەزاکرنا موستەحەقان داخواز هاتییە کرن. لێ بەلێ سەرەرایی ڤان هەمی موراجەعەتان ژ بێدەنگییا وێ ڤەتر چ جەواب نەهاتنە وەرگرتن و جیبەجیکرنا عەدالەتێ ڤەمایە. حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو عەشیرەتا ئەرتووشییان ب عەسلێ خوە ژ ویلایەتا وانێ بوون و ژ پاییزێ هەتا سەرێ بهارێ داخلی ویلایەتا مووسلێ دبوون و بەرەمبەری ئوجرەتەکێ ل وارگەهێن دەرودۆرێن ئامێدییێ ب جهـ دبوون. لێ بەلێ پشتی ئەو بوونە ئالایەک ژ ئالاێن حەمیدی و پێ حەسییان کو ئەو چ بکەن بلا بکەن چ لێپرسین ل وان ناهێتە کرن، ژ خوە پشتراست بوونە و ل دژی عەشیرەت و خەلکێ دەڤەرێ دەست ب زولم و زۆردارییێ کرنە. ل سەر شیکایەت و گازندەیێن خەلکی ب قەرارا شوورایا دەولەتێ ڤە سووەیدییە وەکی وارگەهـ ژ بۆ وان هاتبیتە تەرخانکرن ژی، ژ بەر حیمایە و خودانییا موشیر زەکی پاشا، ئەڤ بریارە دو سال پشتی هینگێ قسمەن هاتییە جیبەجیکرن. حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو پشتی ئەو ژ کاری هاتییە وەرگرتن ئحتیمالەکە مەزن ئەرتووشی دیسا ڤەگەرییانە جهێن خوە یێن بەرێ (Tepeyran, 1998, 434–435). وسا تێتە تێگەهشتن کو د ناڤبەرا حازم بەگێ و زەکی پاشا دا گەلەک نفیسێن رەق و دلهێل هاتنە و چوونە.

حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو ئالاێن حەمیدی ژ بۆ وی بوونە کابووس و تەنگەزارییەکە دۆمدرێژ. ئەو هینگێ حەقیقەتا ئیرادەیا سەنییە یا سولتانی یا کو دگۆت "کورد وەکی گورگان بەربوونە ئێک، خوە زوو ب مووسلێ را بگەهینە" تێگەهشتییە. ب بۆچوونا وی، هەر چەند ئەڤ گۆتنە ژ بەر ڤان روودانان هاتبیتە گۆتن ژی هەکە هەر جوورە سووج و

جورم ژ بۆ ئالایێن حەمیدی موباح بێنە دیتن و هەروسا گوهـ ل گلی و گازندەیێن خەلکێ ژار یێن بەرامبەری مرۆڤخوارییا ئالایێن حەمیدی بێنە گرتن، چ مەعنایا ڤێ ئیرادەیێ و لەزکرنا چوونێ نینە (Tepeyran, 1998, 436). حازم بەگ ب بەرفرەهی بەحسا ئیبراهیم پاشایێ ملی و ئێریشێن وی یێن ل سەر شەمەران دکەت و هەروسا بەحسا مستەفا پاشایێ میران و زۆرداریا وی یا ل سەر باژارێ مووسلێ و خەلکێ دەڤەرێ دکەت (Tepeyran, 1998, 336, 436-450, 459-464). ئەو وسا ئیفادە دکەت کو سەبەبێ ژ والیاتیا مووسلێ وەرگرتنا وی، بزاڤا وی یا ل دژی ئالایێن حەمیدی بوویە. ئەو وسا باوەر دکەت کو ناکۆکیا ناڤبەرا وی و زەکی پاشا رێ ل بەر بەردەوامیا کارێ وی گرتیە و ل سەر داخوازا زەکی پاشا، ئەو ژ کاری هاتییە وەرگرتن. ب دیتنا وی، خەرابترین و زەرەترین تەشکیلاتا د سەردەمێ سولتان عەبدولحەمیدی دا هاتییە ئاڤاکرن ئالایێن حەمیدینە. چونکی سولتان و بابعالی چاڤ ل هەمی خەرابی و بێقانوونیا وان مقاندییە و گوهـ ل گلی و گازنێن خەلکێ ژار و فەقیر گرتنە (Tepeyran, 1998, 533).

2.6شێخ نوور محەمەد و ناحیا مزووریيان

حازم بەگ د وەرزێ بهارێ، مەها ئاداری گەهشتبوو مووسلێ و دەست ب کارێ خوە کربوو. ئەڤ دەم، دەما کۆمکرنا باجێن پەزی یانی باجێن ئەغنامی یە. مەموورێن مالییێ د ڤی وەختی دا دچن گوندان و دەهێکا داهاتێن حەیوانی کۆم دکەن. دەما لیستەیا مەموورێن وەزیفەدار هاتییە درستکرن حازم بەگ ناڤێ ناحیا مزوورییان تێ دا نابینیت و ب مەرەق پرسا ڤێ دکەت. د جەوابێ دا تێتە ڤەگێران کو ئەڤ ناحییە سێ سالە د دەستێ ئەشقییان دا یە و ژ بەر هندێ چ مەموورێن دەولەتێ ل وێ دەرێ نینن. ناحییە ب یەک جارێ د بن تەصەرروفا شێخ نوور محەمەد، سەلیم و حوسەینی دا مایە. ل دوو راگەهاندنا حازم بەگێ ئەڤ ناحییە هەشت، نەهـ ساعەتان ژ ناڤەندا باژارێ مووسلێ دوور بوو و قەبوولکرنا ڤێ چەندێ مومکین نەبوو. هەژمارا ئەشقییان ژ سێ کەسان زێدەتر نەبوو. وی کۆمەکە نڤیسان ژ بۆ سەرعەسکەرییێ نڤیسی کو هێزێن عەسکەری ژ بۆ وێ دەڤەرێ بێنە سەوقکرن. لێ بەلێ نە قەنج نە خەراب چ جەواب وەرنەگرتن. ل سەر ڤێ چەندێ ئەو دگەهیتە وێ قەنەعەتێ کو ئەڤ کێشە هەما دێ ب ئیمکانێن ویلایەتێ ڤە بێتە چارەسەرکرن و د گەل قوماندانێ زاپطییێ یێ مووسلێ پلانەکێ ددانیت. ل دوو ڤێ پلانێ حەفتێ جەندرمە تێنە ئامادەکرن و هنەک چەکدارێن هەرکییان ژی لێ تێنە زێدەکرن. بۆرازانەک تێتە پەیداکرن و ئەڤ هێزە ب شەڤ بەرەڤ ناحییێ دچیت. دەما نێزیکی جهێ ئەشقییان دبن، پف دکەن بۆریزانان و دەنگێ "تابوور ئیلەری" (تابوور پێشکەڤە) بلند دکەن و ب ڤێ ئاوایی دخوازن وان بترسینن کو هەر وەکی هێزەکە مەزن یا عەسکەری هاتییە ل سەر وان. د ئەنجامێ دا یەک ژێ بریندار یانزدەه کەس د گەل حوسەینی تێنە گرتن و سەلیم ژی درەڤیت و خوە خەلاس دکەت. شێخ نوور محەمەد ژ بەر کو وێ گاڤێ ل وێ دەرێ نەبوو ناکەڤیتە دەستێن وان دا. ب گۆتنا حازم بەگێ ناحییە ب ڤی شکلی تێتە فەتحکرن و پاشێ شێخ نوور محەمەد ژی دەخالەتێ دکەت (Tepeyran, 1998, 382-386). ب ڤی شەکلی ئیدارەیا ناحییێ سەرەژنوو تێتە ئاڤاکرن.

2.7شێخێن بەرزەنجی و طالەبانی

د بیرەوەرییێن حازم بەگێ دا ب بەرفرەهی بەحسا شێخ سەعیدێ کاک و شێخ عەلی طالەبانی تێتەکرن. ل دوو ڤەگێرانا وی سولتان عەبدولحەمیدی قەدرەکی مەزن ددا ڤان هەردوو شێخان (Tepeyran, 1998, 372). ژ ڤانا شێخ سەعیدێ کاک خودان تەلگرافەکە خاس بوو و دکاری یەکسەر پەیوەندییێ د گەل سولتانی بکەت (Tepeyran, 1998, 471). حازم بەگ وسا ئیفادە دکەت کو هەر چ گاڤا گازندەیا ڤانا ژ بۆ سولتانی هاتبا کرن، وی ئەڤ جەوابە ددا، "ژ بەر ئیفتیرایێن ئەرمەنییان، تەنکیلکرنا مەشاییخ و مەزنێن ئیسلامێ جائیز نینە". ب ڤی شکلی نەدهێلا دەرهەقێ وان دا چ تەقیباتێن قانوونی بێنە کرن (Tepeyran, 1998, 372, 458). ب گۆتنا حازم بەگێ هەر جوورە گەندەلی و بێقانوونیا ژ ئالییێ ڤان کەسان ئان ژی لێزمێن وان ڤە دهاتە کرن هەکە هاتبا تەحقیقککرن، وان یەکسەر ب رێکا بابعالی خوە ژ

تۆممەتان خەلاس دکرن و پایەیێن بلندتر وەردگرتن. ئەو، دەربارێ ڤێ چەندێ دا شەرێ د ناڤبەرا طالەبانی و داودییان وەکی نوموونە بەرچاڤ دکەت.

ل دوو ڤەگێرانا وی ژ بۆ چارەسەرکرنا ڤێ ئاریشەیێ لجنەیەک هاتبوو درستکرن و د ئەنجاما ڤەکۆلینا لجنەیێ دا بریارا نەفیکرنا سێزدە کەسان هاتبوو وەرگرتن. لجنەیێ ئەڤ چەندە یەکسەر ژ بۆ سولتانی حیکایە کربوو و د ڤێ بارێ دا هیچ زانیارییەک ژ بۆ ویلایەتێ نەهاتبوو دانێ. لێ بەلێ ژ بەر کو هەردوو شێخێن ناڤبۆری مەزهەرێ تەوەجوها سولتانی بوون و نازرێ خارجییێ سەعید پاشا ل پشت وان بوو، عاقبەتا تەحقیقاتێ نەدهاتە پێشبینیکرن. جەوابا نەزارەتا داخلییێ شایانێ سەیرێ بوو. ل دوو ڤەگێرانا حازم بەگێ نەزارەتێ راگەهاندبوو کو کەسێن بریارا نەفیکرنێ ژ بۆ وان هاتنە دایین موخالفێن موفتییێ سلێمانییێ یێ بەرێ سەعید ئەفەندی و برایێ وی ئەحمەد ئەفەندینە و هەکە ئەو بێنە نەفیکرن هەردوو ناڤبۆری دێ ژ ڤێ چەندێ ئیستیفادە بکەن و دێ ژ دائیرەیا ئیتاعەتێ دەرکەڤن، ژ بۆ ڤەرەڤاندنا فەسادا وان دڤێت موعامەلەیا پێدڤی یا بەرامبەری وان هەردووکان ژێ بێتە دیارکرن. وسا دیار بوو کو هزرا نەفیکرنا هەردوو ناڤبۆرییان ژ بن سەرێ نازرێ خارجییە سەعید پاشا دەرکەفتبوو. حازم بەگ د جەوابا نەزارەتێ دا وسا ئیفادە کر کو هەردو ناڤبۆرییان چ سووج نەکرنە. لەورا حەوجەیی نەفیکرنا وان نینە. بەرامبەری ڤێ چەندێ ژ بابعالی نڤیسەک دی هاتییە رێکرن و تێ دا هاتییە دیارکرن کو ژ بۆ تەدقیقا ئەحوالێ طالەبانی و داودییان دێ لجنەیەک دی بێتە رێکرن و ژ بەر هندێ دڤێت هەمی گرتی بێنە بەردان. ل سەر ڤێ چەندێ هەمی گرتی هاتنە بەردان. ئەڤ لجنەیا بەحسکری هێژ نەگەهشتییە مووسلێ، ژ یێن هاتینە بەردان شێخ حامدێ طالەبانی، کاروانەکی ژ بەغدایێ دهاتە سلێمانییێ تالانکر و حەشتێ بارێن تجاران بر و چوو ئالییێ ئیرانێ. لجنەیا ڤەکۆلینێ گەهشتە مووسلێ، ب هەییڤان ل مووسل، کەرکووک و سلێمانییێ مان، تێرا خوە خەرجی رێ ژ بۆ خوە دانە نڤیسین و پاشێ ئەڤ راپۆرتە گرتن، "ژ بۆ کەسێن جورمێن کوشتنا خەلکی، سۆتنا مالان، رێگری و تالانکرنا مالێ خەلکی کری شیرەتێن پێدڤی هاتنە دانێ و ئەو هاتنە هشیارکرن کو هەکە جارەک دی ڤان کاران بکەن دێ ب توندی بێنە جەزاکرن (Tepeyran, 1998, 372, 458). حازم بەگێ ناسیاری د گەل شێخ رزا طالەبانی هەبوویە و د بیرەوەرییێن خوە جهـ دایە هەلبەستەکە وی یا حیجوییە یا ترکی یا دەربارێ رەخنەکرنا برایێ خوە شێخ عەلی دا. ئەو ڤێ هەلبەستێ ژ بۆ راستییا گۆتنێن خوە وەکی شاهد ب کار تینیت (Tepeyran, 1998, 373)

2.8ویلایەتا مووسلێ ب چاڤێ حازم بەگێ

حازم بەگێ د گەلەک ویلایەتێن ئۆسمانی والییاتی کربوو. لێ بەلێ وسا دیارە کو چ ویلایەتان هندی ویلایەتا مووسلێ تەسیر ل وی نەکرییە. ب دیتنا وی مووسل نە تەنێ ویلایەتەکە کو هەتا نها قەدرێ وێ وەکی هەژی نەهاتییە زانین و ل دوو وێ هندێ ئیدارەیا وێ نەهاتییە ئیسلاحکرن و تەنزیمکرن، ئەو هەروسا گەنجیخانەیەکە کو دەرێ وێ هیچ نەهاتییە ڤەکرن. وی بازاری ئیقلیمێن جودا جودا ل خوە کۆم کربوون. دەولەمەندی و سامانێ وێ یێ بنەرد و سەرەرد گەلەک گەلەک زێدە بوو. حازم بەگ وسا دیار دکەت کو مووسل ژ هەمی ویلایەتێن ئۆسمانییان زێدەتر هاتییە ئیهمالکرن و پاشگوهکرن. ئەو ب بەرفرەهی بەحسا زێدەبوون و جهێ بوونا سەروەت و سامانێ مووسلێ دکەت (Tepeyran, 1998, 358-362). حازم بەگ ژ بەر ژ دەست چوونا مووسلێ گەلەک مەلوول و داغیبار بوویە. ب دیتنا وی مووسل نە تەنێ ب پەترۆلا خوە ڤە، ئەو ب هەمی مەعدەن و مەحصوولێن خوە ڤە جهەکی بێ ئەمسالە (Tepeyran, 1998, 365). هەر چەند مووسل وەکی ئاخینەکێ د سینگێ وی دا مابیت ژێ دەما ئەو ژ کاری هاتییە وەرگرتن، ئەو وسا ئیفادە دکەت کو ژ ڤێ بریارێ ئەو گەلەک مەمنوون بوویە. ئەو ژ قەرارێ گەلەک کەیفخوەش بوویە و ب گۆتنا وی، ژ بلی ئەحوالێن جودا یێن کو عەزاب دانە گیانێ وی، ژ بەر کو ئەو ژ والییاتییا بازارەکی وسا خەلاس بوویە کو ئەو بازار خودانێ رەوەدە گورگێن دەڤخوین یێن وەکی ئالایێن حەمیدی بوو و وان بێیی ترسا قانوونێ هەر تشتا دلێ وان دچوویێ دکرن. د وی بازاری دا سەرۆکێن ئەشقیایان وەکی سەرکێش و رووەمەتا دینێ ئیسلامێ دهاتن دیتن و ژ هەر جوورە تەقیباتێن عەدلی و ئیداری دهاتن رەڤاندن، یێن هەژی موکافاتێ دهاتن پاشگوهکرن و یێن موستەحەقێ سزادانێ دهاتن طەلطیفکرن (Tepeyran, 1998, 532).

3.ئەنجام

ویلایەتا مووسلێ ئان ژی باشوورێ کوردستانێ د بیرەوەریێین حازم بەگێ دا جهەکی تایبەت دگریت. وی سەرهاتییا خوە و باژاری ب بەرفرەهی و ب ئاوایەکی ئەدەبی و هەرکبار ڤەگێرایە. رەوشا ویلایەتێ یا ئیداری، جۆگرافی، دینی، چاندی، زیراعی، سییاسی، عەدلی، مالی، تاریخی و ژییانا رۆژانە یا وی سەردەمی ب هوورگلی رائێخستییە ل بەر چاڤان. بیرەوەریێین وی تایبەتی ژ بۆ تێگەهشتنا سەردەمێ سولتان عەبدولحەمیدی و ناسینا جڤاکا کوردی یا وی سەردەمی ژێدەرەکە زێدە بەرکەفتیە. بیرەوەریێین وی ژ ڤی ئالی ڤە وەکی گەنجینەیەکە بێهەمپا یە. وی د گەلەک جهان دا ژ بۆ پشتراستکرنا ڤەگێرانا خوە بەلگەیێن رەسمی ب کار ئینانە. هەر چەند مژارێن بیرەوەریێین وی زێدەتر بن و تێ دا وێنەیێن جڤاکی، سییاسی و چاندی رەنگینتر بن ژی د چارچۆڤەیا گۆتارەکێ دا ئەڤ چەند نۆقتە هاتنە پێشکێشکرن.

د بیرەوەریێین حازم بەگێ دا تشتا بالکێش هزر و بیرێن وی یێن دەربارێ کەسایەت، عەشیرەت، تەریقەت و ب گشتی جڤاکا کوردی یا وی سەردەمی یە. ئەو وەکی دییار دژی سولتان عەبدولحەمیدی یە. لێ بەلێ ئەو هەروسا تاگرەکی چاڤتاری یێ ژۆن ترک ئان ژی ئیتتیهاد و تەراقییێ ژی نینە. ئەو د سەرهاتییێن خوە دا ب ئاوایەکی ئەشکەرا دژایەتییا خوە یا ل دژی هەلوەستا سولتانی یا بەرامبەری کوردان نیشا ددەت. ب دیتنا وی سولتانی گەلەک روو دایە هنەک شەخسییەتێن کورد ئێن خودان تەریقەت و عەشیرەت. کوردێن مەزهەری لوتفا سولتانی بوویی ب پشتەڤانییا ئیرادەیا سەنییە، خوە ژ تەقیباتێن قانوونی مووعاف دیتنە. حازم بەگ تایبەتی ژ هەبوونا ئالایێن حەمیدی گەلەک دلگران بوو. ب دیتنا وی سەبەبێ تێکچوونا ئاساییش و ئەمنییەتا دەڤەرێ ئەو ئالای ب خوە بوون.

حازم بەگ هەر چەند والییەکی گرینگ یێ سەردەمێ خوە بیت ژی، هندی ژ بیرەوەریێین وی خوییا دبیت، دەربارێ بنیادێ سییاسەت و پۆلیتیکایا سولتانی دا گەلەک سەروەخت نینە. چونکی وسا دییارە کو حازم بەگێ دەربارێ سییاسەتا سولتانی یا بەرامبەری کوردان دا خودانێ خوەندنەکە سەرڤەکی یە. ئەو هەر چەند بەحسا خەرابییێن ئالایێن حەمیدی ئان زێدە روودانا سولتانی یا ژ بۆ هنەک سەرۆک عەشیرەت و شێخێن تەریقەتان بکەت ژی، هیچ ل سەر ئەگەرێن ڤێ دییاردەیا جودا راناوەستیت. سییاسەتا سولتانی یا ل بەرامبەری کوردان ل سەر درستکرنا هەڤسەنگییەکە حەسساس یا د ناڤبەرا کوردان و ئەرمەنی/نەستوورییان و ل دژی دەولەتێن جیران ئێن زلهێز بکارینانا کوردان هاتبوو دانان. پشتی راکرنا میرگەهێن کوردی، کورد ژ ئالییێ دەولەتێ ڤە گەلەک هاتبوون ئێشاندن و کووڤی کرن. لێ بەلێ پشتی پەیمانا بەرلینێ (1878) دەولەتێن زلهێز ژ بۆ چاکسازی و پاراستنا مافێن ئەرمەنییان و غەیری موسلیمێن ئۆسمانی بووبوون گارانتۆر. سولتانی ب پۆلیتیکایێن خوە ڤە کورد ل هەمبەری ڤێ چەندێ ب هێز کرن و ب شکلەکی کەهیکرنێ ڤە ئێخستنە د ناڤا سیستەما دەولەتێ. هەروسا سولتانی ب ڤێ پۆلیتیکایا خوە ڤە د ناڤا کوردان دا ژی هەڤسەنگییەکە ل دژی هەڤ ئاڤا کربوو. ب شکلەکی بهێزێخستنا مستەفا پاشایێ میران ڤە رێ ل بەر کاریگەرییا بەدرخانییان یا موحتەمەل دهاتە گرتن ئان ژی تەکیا نەهری و بارزان ب ئێکودو ڤە دهاتنە پێشبەندکرن. ب کورتی سیستەم ل سەر وەکی گورگان سەرێ ئێکوودو خوارنا کوردان هاتبوو ئاڤاکرن.

د بیرەوەریێین حازم بەگێ دا ئەم هیچ راستی بزاڤەکە سییاسی یا کوردان ئان ژی لڤلڤەکە هزرا کوردینییێ ناهێن. ئەو، دەربارێ کوردان وەکی گەل و مللەت چ هزر و بۆچوونان دەرنابریت. لێ بەرامبەری ڤێ چەندێ ئەو د هەر گاڤەکا راستی کۆمەلگەهێن ترک یێن ل ویلایەتا مووسلێ هاتی کەیفخوەشییا خوە دییار کرییە. بیرەوەریێین حازم بەگێ دەربارێ ب چاڤێ ریڤەبەرەکی ئۆسمانی ڤە بەرچاڤکرنا گەندەلی و ریڤەبەرییا هناڤرزی یا وی سەردەمی ژی گەلەک گرینگە. گەلەک جاران راستییا جڤاکا وی سەردەمی ب خوەندن و ڤەکۆلینا بەلگەیێن رەسمی یێن ئۆسمانی یێن خوەروو ڤە ناهێتە تێگەهشتن. لێ بەلێ ب سایا ڤان جوورە بیرەوەرییان ڤە مرۆڤ کارکرنا چەرخێ ریڤەبەرییا ئۆسمانی باشتر و زێدەتر تێدگەهیت.

ژێدەر

Arşîv

BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

- BOA.DH.TMIK.M. (Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı) 90.40, 84/38.
- BOA.İ.DH (İrade Dâhiliye) 1407.29.

Berhem

- Tepeyran, E. Hazim, (2017), Eski Şeyler (Haz. İbrahim özen, Tuğba Özen), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Eroğlu, Cengiz - Babuçoğlu, Murat - Özdil, Orhan, (2005), Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, Ankara: Global Strateji Enstitüsü.
- Binark, İsmet, (1993), Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara: Tc Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Yalçın, Murat, (2010), Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pirimoğlu, Ayla, (1988), Ebubekir Hâzım Tepeyran Hayatı-Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Türkiye.
- Akgün, Adnan, (1993), Ebûbekir Hâzım Tepeyran, Yedi İklim 4/36. pp. 73-78.
- Eraslan, Cezmi, (1997), Hamidiye Alayları, DİA (Diyanet İslâm Ansiklopedisi) 15. pp. 462-464, Ankara: TDV Yayınları.

عقرة وضواحيها في مذكرات والي الموصل أبو بكر حازم بك (1898-1901)

يشار كابلان
قسم التاريخ الأديان، كلية اللاهوت، جامعة هكاري
هكاري، تركيا
yasarkaplan111@gmail.com

ملخص
بعد سقوط إماره بهدينان في أواسط القرن التاسع عشر الميلادي أصبحت مدينة العقرة قضاء تابعا لولاية الموصل، وكانت حتى تأسيس الدولة العراقية تدار من قبل قائمقام خاص بها يعين من قبل الإدارة العثمانية. وكان أبو بكر حازم أحد ولاة الموصل فى العهد العثماني، تولى منصب والي الموصل بين سنوات (1898-1901).في عهد السلطان عبد الحميد الثاني (1876-1909) ساءت الأوضاع كثيرا في ولاية الموصل، فانتشر الفساد الإداري من ناحية، واختل الأمن من ناحية أخرى، تفقد أبو بكر حازم أثناء حكمه لولاية الموصل أحوال الولاية و شكل لنفسه صورة واضحة لأحوالها المختلفة بغية معالجة الوضع العام، كما زار قضاء العقرة. و هو في خواطره (مذكراته) يعطي معلومات مفيدة حول الجوانب الإدارية والاجتماعية والجغرافية لقضاء العقرة، مدونا أهم آرائه حول تلك الجوانب، وقد طبعت مذكراته تلك في كتاب خاص باللغة التركية الحديثة. يستعرض الباحث في بحثه هذا رؤية الوالي أبو بكر حازم لأوضاع العقرة الاجتماعية و السياسية و الإدارية و الدينية و الجغرافية.
الكلمات المفتاحية: أبو بكر حازم، الموصل، العقرة، قائمقام.

Aqra and Its Surroundings in the Memoirs of Mosul Governor Abu Bakr Hazim Bey (1898-1901)

Yaşar Kaplan
Department of Religious History, Faculty of Divinity, University of Hakkari
Hakkari, Türkiye.
yasarkaplan111@gmail.com

Abstract
Aqra district was administered through district governors as a district of the Mosul province since the first half of the 19th century, after the collapse of the Bahdinan Emirate. Ottoman administration continued in the Mosul province until the establishment of the Iraqi State. Abu Bakr Hazim Bey was one of the governors of Mosul during the Ottoman Empire. He served as governor there for two and a half years between 1898 and 1901. During the reign of Sultan Abdulhamid II (1876-1909), the situation of the Mosul province was quite complicated. There, corruption on the one hand and security problems on the other had increased. Abu Bakr Hazim Bey toured the entire province during his governorship of Mosul and took a photograph of the province with his observations. Hazim Bey also visited the Aqra district and gave very rare information about the administration, society, geography and many other fields of the region. He recorded all his travels and observations, along with his feelings and thoughts, in his memoirs. These memories were later published as a book in modern turkish. In this work, a description of Aqra and its surroundings will be made in accordance with the memoirs of Mosul governor Abu Bakr Hazim Bey, and the social, political, administrative, religious and geographical aspects of Aqre will be revealed.
Keywords: Abu Bakr Hazim Bey, Mosul, Aqra, District Governor